

BÖLCS LEÓ CSÁSZÁRNAK
„A HADI TAKTIKÁRÓL“

SZÓLÓ MUNKÁJA.

K Ü T F Ő T A N U L M Á N Y.

IRTA

DR. VÁRI REZSŐ.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1897. április 5-ikén tartott ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898

Budapest. Az Athenaeum r. társulat könyvnyomdája.

A magyarok történelmének egyik legrégebb kútforrása Böles Leó keletrómai császárnak »A hadi taktikáról« szóló munkája, — jobban mondva e munka XVIII. fejezetének ama része, melyben a görög császár a régi magyaroknak, vagy amint kora írói őket nevezni szokták, a *turkoknak*¹⁾ hadakozó módját és főbb ethnikus tulajdonságait leírja vala. A tekint. m. tud. Akadémia ismeretes bőkezűségével módott adott nekem arra, hogy e ránk nézve nevezetes és emlékszerű munkának kéziratok ismeretén alapuló kiadását előkészíthettem. Legyen szabad köszönetemet csekély erőmhöz képest azzal meghálálni — bátor tudom, hogy hálámnak csak gyarló kifejezője leszek, — hogy összefoglalom ama kutatásaim eredményét, melyeket a szöveg megállapítása folyamán sok részletkérdéssel kapcsolatban végeztem, és történettudósaink számára forrástanulmány alakjában feldolgozom, abban a reményben, hogy szívesen veendik a műnek *philologus* részéről való kritikai méltatását is, minekutána azt történész történetírói czélokra már vizsgálatok tárgyává tette volt.

Nem czéлом e forrástanulmánynak nevezett monografiámmal profán kezekkel lerontani azt, mit nagynevű *Salamon Hercegünk* éles elmével szerkesztett, megépitett. Feladata, czéljai *A magyar haditörténethez a vezérek korában* című

¹⁾ A magyarok *turk* nevééről bővebben *Botka Tivadar* értékezett »Millen(n)arium« cz. értekezésében, a *Századok* 1878. évf.-a 253. s következő lapjain.

²⁾ Négy közlemény a *Századok* 1876. (1—17; 686—733; 765—851. ll.) és 1877. évfolyamaiban (124—137. lapokon), de különnyomatban is, Budapest 1877.

kütfőtanulmányában el is tértek lényegesen az enyimekétől, mert részletkérdések tisztázása volt szeme előtt, s általános következtetések levonásához hiányzott neki a szilárd alap, a legbiztosabb talaj, a szöveg hagyományának kellő ismerete. A kézirati hagyománynak emez ismeretével volt módomban Böles Leó emlékszerű munkájának irodalomtörténeti megvilágítását és kritikai taglalását megkísérelni. Feladatombul tűztem ki a művet minden oldalról ismertetni, s mivel ujabban szerzőségét is kétségbevonták, előre bocsátani szerzője rövid életrajzát is, mert egyébképen is kegyelettel tartozunk ama koronás fő emlékének, ki ezer évvel ezelőtt a nyugati népek krónikaíróitól oly rosszakarattal jellemzett magyarokról tárgyilagos szavakban emlékszik meg.

I.

Böles Leó élete, irodalmi működése.

I. Atyja *I. Basilus* császár volt (867—886.), kivel az úgynevezett *macedon* dinasztia került a keletrómai uralkodók trónjára. A bizánczi historikusok egynémelyike ¹⁾ egyenesen azt hangoztatja, hogy III. Mihály császárnak volt tulajdonképpen a fia (ki 842—867 közt uralkodott); III. Mihály t. i. ágyasát, Eudocia Ingerinát, 865-ben nőül adta Basiliushoz, s Leó már 866 szeptember 1-én született meg. Császárunk származása tehát mindenesetre homályos. Nem is dicsekedhetett atyja rokonszenvével; az t. i. minden szeretetét elsőszülöttjére, az első feleségétől, Máriaától született *Constantinusra* pazarolta, kinek korai halála végtelen fájdalmat okozott az apai

¹⁾ L. *Georg. Monachus* (bonni kiadása) 835. lapját: Ἐγενήθη δὲ Ἀέων ὁ βασιλεὺς ἐκ Μιχαὴλ καὶ Εὐδοκίας τῆς Ἰγγηρίνης ἔτι περιόντο; αὐτοῦ Μιχαὴλ, μὴνὲ Σεπτεμβρίῳ α', ἰνδικτιῶνος ιε' (866. szept. 1.). L. *Symeon Magister* (bonni kiad.) 861. lapját, hol *Κωνσταντῖνος* helyett *Ἀέων*-t akar olvasatni *Spyr. Lambros* alább még idézendő értekezésében. L. továbbá *Leo Grammaticus* (bonni kiadás) 249. lapját, *Zonaras* (ed. Dindorf.) IV. 22. lapját, hol ez áll: τίκεται δὲ τῷ Βασιλείῳ ἐκ τῆς Εὐδοκίας παιδίον ἄρρεν ὁ Ἀέων, ὁ τοῦ Μιχαὴλ μᾶλλον εἶναι ἐλέγετο, ὡς ἔγλυοι τῆς Εὐδοκίας οὐσης, ὅτε τῷ Βασιλείῳ συνήμιστο. S végül l. még a *Zonaras* e helyére hivatkozó *M. Glycast* (a bonni kiadás 551. lapján).

szívnek.¹⁾ A Basilius gyermekeinek (*Constantinus, Leó, Alexander és Stephannus*nak) neveltetése Photius, konstantinápolyi patriarchára volt bízva,²⁾ s e kiváló mester oktatásának köszönhetette Leó császár a tudományokban való előrehaladását. A bizánczi történetírók a *σοφώτατος*³⁾ és *φιλόσοφος* epithetont adják⁴⁾ császárunknak, egyesek kiemelik mindenre kiterjesz-

¹⁾ *Theophanes Continuatus* (bonni kiadása) 345. l.: ὁ γὰρ φίλιτατος καὶ πρωτοτόκος υἱὸς τοῦ βασιλεῖ, Κωνσταντῖνος, ἐν αὐτῷ τῷ ἄνθει τῆς ἡλικίας, ἐν τῇ ἁκμῇ τῆς νεότητος, ἐν τῷ πρὸς ζῆλον ἀρχεσθαι τοῦ εἶναι τῆς παιρικῆς γενναϊότητος, δέξιμα νόσση περιπεσὼν καὶ ἐπὶ ὀλίγαις ἡμέραις τῷ πυρετῷ καυσοιδεῖς, πάσαν τὴν ζωικὴν ἰαμάδα τοῦ παρὰ φύσιν λάβρον πυρὸς συντήμως ἐκδαπανήσαντος, τὸν βίον ἐξέλιπε, πένθος ἀμύθητον καταλειπὼν τῷ παιρὶ. *Zonaras* 35. l.: Ὁ δ' εἰς τῶν τοῦ βασιλέως υἱῶν ὁ Κωνσταντῖνος, ὃν καὶ μᾶλλον τῶν ἄλλων ἐφίλει, νοσήσας ἐξέλιπε; καὶ ὁ αὐτοκράτωρ βαρῶς τὸν ἐκείνου ἤνεγκε θάνατον καὶ ἦν ἀπαράκλητος, καὶ ἐξῆτει ζῶντα τοῦτον ἐμφανισθῆναι αὐτῷ. *Salamon* (id. ért. 127. l. különleny. 156. l.) a Constantinus neve alatt járó Taktikát ennek a Constantinusnak tulajdonítja, ki 880-ban halt el. Ez merő képtelenség, mit már a fentebbi *ἐν τῇ ἁκμῇ τῆς νεότητος* is bizonyít. De később előhozandó negatív okok is czáfolják.

²⁾ *L. Theoph. Cont.* 276 s k. l.; *Hergenröther J.*: Photius, Patriarch v. Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griech. Schisma. (Regensburg 1867—1869.) II. köt. 669. s k. lapjait.

³⁾ *Theoph. Cont.* 282., 313., 320., 335., 349., 352. lapokon; *Nicéphorus Phocas* császár De velitatione bellica cz. munkája (bonni kiad.) 241. lapján; *M. Glycas* 553. l.: *Ἄονται τὸν σοφόν*; *Matranga* a *Spicilegium Romanum* (Róma) IV. kötetében a bevezetésnek XXXIV. lapján a Coluthus (v. nála Acoluthus) grammatikusnak tiszteletére a Brumalia ünnepélyre írt költeményét (mely kiadva *Bergk* Poetae lyrici Graeci III. köt. 4. kiadásának 362. s k. lapjain) egy bizánczi névtelennek BölcS Leóra vonatkoztatja, mivel benne *σοφίης ἄναξ, σοφίης φίλος* s hasonló kitételek fordulnak elő. Vonatkoztatja nem elég alappal, mint azt *Hiltrich Ödön*: Középkori görög anakreontikusok cz. tudori értekezésében (Pótkötetek az Egy. Philol. Közl.-höz I. köt. 1889. 65 s k. l.) kimutatta is.

⁴⁾ *L. Glycas* 550. l. és a 246. számú codex Barberinianusban fennmaradt, *Matranga* által az *Analecta*-iban (Róma 1850) kiadott anacreonticumot: *Ἄοντος ποιητικῷ καὶ φιλοσόφου εἰς τὰ Βρομάλια τοῦ Καίσαρος Βάσδου* czímmel. *Gardthausen* Catal. codd. Sinaiticorum Oxonii 1886. 250. l. tanúsága szerint az 1205. sz. Sinaiticusban foglaltatik egy *ποίημα ἀνακρεόντιον Ἄοντος τοῦ φιλενσεβοῦς καὶ φιλοσόφου*; azonkívül l. még *Glycas* 458. l., de v. ö. még *Genesius* (bonni kiadás) 4. lapját: »καὶ τῶν πόλιτε βασιλέων λογιωτάτου, υἱοῦ Ἄοντος, τοῦ πανσόφου ἀειμνήστου

kedő figyelmét, istenfélő, jámbor voltát.¹⁾ Photius patriarcha. korának legolvasottabb és legélesebb eszű, legműveltebb férfja, kinek a görög irodalomtörténet és nyelvészet oly rendkívül sokat köszönhet, különösen a klasszikus írók munkáival ismer-tette meg Leót, s erről a Taktika stílusa is sok helyen tesz tanúságot. De a tanítvány nem érzett mestere iránt melegebb ragaszkodást, hanem trónralépése után csakhamar számkive-tésbe küldte, hogy Stephanus nevű öcsesét emelhesse a kon-stantinápolyi patriarchatus székébe. Ez volt az önállóan ural-kodó fejedelemnek első tette. Mert noha atyja még 870-ben vele, miként Constantinussal is megosztá a trónt,²⁾ a társ-császároknak, nagy fiatalságuknál fogva, uralkodói hatalmuk természetesen csak névleges lehetett. Még atyja életében kevés híja, hogy a bizánczi udvarban napirenden levő ármánykodás-nak, eselszövényeknek áldozatul nem esett. Basiliusnak egy meghitt embere, valami *Sandabarenus* vagy *Santabarenus* nevű szerzetes besúgásai és fondorlatai következtében Basilius Leónak két szemét kitolatni akarta, s csak a senatus közben-járására kegyelmezte meg börtönre, s adta vissza kevéssel halála előtt ismét szabadságát.³⁾

2. 886 aug. 29-én lett *αὐτοκρατορ*, a bizáncziak feje-delme.⁴⁾ Társa a trónon,⁵⁾ öcsese *Alexander* jóval fiatalabb

ἀνατορ,⁶⁾ és *Zonaras* IV. 42.: »ἐραστιῆς σοφίας«; a *H. Gelzer* által (Georgius Cypriussal együtt) kiadott *Diatyposis genuina adhuc inedita* (Lipsee 1890) e címet viseli: *Ἡ γεγονία διατύπωσις παρὰ τοῦ βασιλέως Ἀέοντος τοῦ σοφοῦ*, egy »találós« költeménye a codex *Paris. reg. gr.* 929-ben e címet: *Ἄννηγμα λέξεων Ἀέοντος τοῦ σοφωτάτου*, l. *Krumbacher* alább idézendő műve 403. l.-t.

¹⁾ *Theoph. Cont.* 348. l. *Symeon Magister* 697. l. V. ö. *Gene-sius* 118. l.-t.

²⁾ L. *Muralt* *Essai de chronographie byzantine*. Saint-Petersbourg I. 1855. 452. l.

³⁾ *Theoph. Cont.* 348 s köv. l.; *Symeon Mag.* 697. s k. l. (*τῷ τῆ αὐτοῦ* [t. i. *Ἀέοντος*; s nem *Βασιλείου*, amint a bonni latin fordítás értetni akarja]) s Basilius többi chronographusa.

⁴⁾ L. *Hertzberg* *Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches*. (Az Oncken-féle *Allgem. Geschichte in Einzeldarstellungen*-ban II. 7. Berlin 1883.) 156. l.

⁵⁾ Legalább 879 óta; l. *W. Fischer* *Zu »Leo und Alexander als Mitkaiser von Byzanz.« Byzantinische Zeitschrift* V. évf. 1896. 139. l.

volt nála, s így az uralkodásnak minde terhe-baja Leó vállát nyomta. Uralkodása nem volt dicsőséges, de tekintve azt, hogy trónja-élete ellen mindig más-más összeesküvés keletkezett, hogy viszálya volt a papsággal, feszült viszonyban öcsésével, kívül a bíbort osztá, hogy birodalmát keleten-nyugaton állandóan veszélyeztették barbár népek, tekintve — mondom — mindezt és azt, hogy trónját mindamellet kiskorú fiára, Constantinusra örökölheté át, bizonyára következtethetjük, hogy okosan és ügyesen kormányzott.

Mindjárt uralkodása elején egy Photius patriarcha és Santabarenus által szított összeesküvést, melynek czélja volt a császárt trónjától megfosztani, sikerült elfojtani. Talán nem is volt oly nagy a veszedelem, csak Santabarenuson kivánta magát megboszulni,¹⁾ öcsését pedig a konstantinápolyi patriarchatusi székből látni.²⁾ Komolyabb összeesküvéseket attól fogva forraltak ellene, hogy még első felesége: *Theophano* életében, kinek emlékére később nagyszerű székesegyházat alapított, *Zautzas Stylianus* magister leányával, *Zoe*-val kezdett viszonyt, annak első férjét: *Theodorus Guniatzützest* v. *Gutzuniatst* megmérgeztette. *Zautzas* fiai, majd rokonsága, valószínűleg a megmérgezett *Theodorus* atyafisága tört a császár élete ellen; első alkalommal *Zoe*, másodsor *Samonas* cubicularius ébersége akadályozta meg tervök véghezvitelében. De 902-ben, a Húsvétra következő negyedik vasárnapon, templomi körmenet alkalmával kis híja, hogy egy merénylő támadásának áldozatul nem esett. A kínpadra vont merénylő ugyan nem vallott semmit, de az emberek rebesgették a császárvárosban, hogy *Alexandernak* keze működhetett a dologban,³⁾ ki már 900 elején is összeesküvést szított bátyja ellen.⁴⁾

¹⁾ Így fogják fel helyesen *Zonaras* IV. 38. l. (»πρὸς ἄμυναν«) és *Glycas* 553. l. (»ἔλεον οὖν ἀμύνασθαι τὸν Σανταβαρηρὸν.«)

²⁾ Így látja a dolgot *Gfrörer* is *Byzantinische Geschichte*n című munkája II. kötete (Graz 1874.) 164. lapján, kinek ítéletei azonban másutt nem állják meg mindig a helyöket.

³⁾ *L. Theoph. Cont.* 365. l.; *Sym. Mag.* 704. l.; *Georg. Mon.* 861. l.

⁴⁾ *L. Vita Euthymii.* Ein Anekdoten zur Geschichte Leo's des Weisen. Herausg. v. *C. de Boor.* Berlin 1888. 29. l.

Alexander, ki vagy 5 évvel fiatalabb volt bátyjánál.¹⁾ ha szabad úgy kifejeznem magamat, *árnyékszászár* volt csak bátyja, Leó életében.²⁾ A Constantinus Porphyrogenita zsoldjában író ú. n. *Theophanes Continuatus* és kiírói állítják is, hogy Leó mindig gyanakvó szemmel nézte öcsesét, s hogy ez volt egyik oka annak, hogy a *συμβασιλεύς* az uralkodással mitsém törődve, kicsapongó életet élt és a vadászatban lelte különösen örömet. Midőn később — bár csak rövid ideig³⁾ — egymaga uralkodott, akkor »sem tett semmit, mi dicséretes és följegyzésre méltó lett volna.«⁴⁾ Mindazonáltal érmek és feliratok bizonyítják,⁵⁾ hogy a világ előtt Alexander épp olyan uralkodónak szerepelt, amilyennek Leó. De a tények és a történelem csak azt mutatják, hogy Leó egymaga tartotta kezében országa gyepelőit, hiszen uralkodása utolsó éveiben még az érmekre sem

¹⁾ Csak taláalomra mondja *Cedrenus* a II. 274. lapján: ἤδη νεαρίας ὢν καὶ τὸ εἰκοντὸν τῆς ἡλικίας αὐτοῦ παραμειβων ἔτος, τοῦ Λέοντος ἀποθανόντος παρέλαβε τὰς τῆς βασιλείας ἡρίας. Csak az ἤδη νεαρίας ὢν a helytelen állítás, mert ἡλικία a 18—50-ig tartó kor.

²⁾ V. ö. *Spyr. Lambros: Ἡ συμβασιλεία Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου* a *Ἰστορία* 1890. évf. I. köt. 305—308. lapjain és ennek német átdolgozását e címmel: *Leo und Alexander als Mitkaiser von Byzanz. A Byzant. Zeitschr.* IV. évf. 92—98. lapjain.

³⁾ Meghalt 913. jún. 6-án.

⁴⁾ *L. Theoph. Cont.* 378. l.: Ὁ οὖν Ἀλέξανδρος καὶ πάσαι τοῦτο ἔργον ἔχων, τὸ ἀβροδίατος εἶναι καὶ τοῖς κνηγεσίους προσέχειν διὰ τὰς ὑπεροψίας τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Λέοντος, καὶ μηδὲν βασιλείας ἔργον διαπρατίεσθαι, ἀλλὰ τὸ τροφᾶν καὶ ἀσελγείας σχολάζειν ἡγαπηκώς, μονώτατος ἄρξας οὐδὲν γενναῖον ἢ λόγου ἄξιον κατεπραΐσατο. *Sym. Mag.* 716. l.: Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος μηδὲν βασιλικὸν ἔργον δυνάμει ποιεῖσαι, τοῖς κνηγεσίους καὶ τοῖς πονηροῖς ἔργοις ἀεὶ ἐσχόλαζε. Így Constantinust ki akarta heréltetni, de az elhalt Leó hívei meg tudták ezt akadályozni. *Georg. Mon.* 872 l. *Cedrenus Hist. comp.* 275. l. *Leo Gramm.* 286. l. *Zonar.* IV. 48. s köv. l. *Glycas* [ki alig említi meg Alexandert, uralkodását éppen nem], 557. l.

Basilus császár akarta még úgy, hogy Leót Alexander kövesse mint egyeduralkodó. (V. ö. *Genesisius* 114. l.: »τῷ μετ' αὐτὸν [t. i. Λέοντι] ὁμαίμονι Ἀλεξάνδρῳ διαδόχῳ γεννησομένῳ κατὰ πατρικὴν θεσμοθέτησαν.)

⁵⁾ *L. de Saulcy: Essai de classification des suites monétaires byzantines.* Metz 1836. 204 ós k. s a 211. l. *Sp. Lambros* fentebb idézett értekezését.

verette öcsese képét.¹⁾ Pedig kiskorú fiát, Constantinust, halála előtt Alexander gyámsága alá helyezte.

Honnan e vakmerő bizodalom? A feleletet megadják *Zonara*: és *Cedrenus*,²⁾ kik mesélik, hogy Leó, midőn érezte, hogy halálán van, magához hívatta a senatust, figyelmeztette a jótéteményekre, melyekkel elhalmozta s kérte, hogy iránta érzett ragaszkodását kiskorú fiára és nejére vigyék át. Császárunk tehát kétségkívül a senatusban látta és találta támasztékát, annak tagjait iparkodott birtokok adományozásával, ajándékokkal, magának és házának lekötelezni. Azzal a törekvésével pedig, hogy országa hadügyét felvirágoztassa, kétségkívül tekintélyre tett szert mint theoretikus hadvezér hadserege tisztjei körében is.

Birodalma egyik fontos tényezőjével, a papsággal, élete vége felé vizályba elegyedett. A 893-ban elhalt Theophano halála után elvette a fent említett Zoét, de már az ezzel való házasságot sem áldotta meg a patriarcha.³⁾ Húsz hónapig élt csak férjhezmenetele után Zoe, ki a császárnak egy Anna nevű leányt szült; e leányának megkoronázása után 899-ben elvette a szépséges Eudociát, ki nemsokára gyermekágyban meghalt. Megházasodott negyedszer is; elvette Zoe Carbonopsinát, miután az neki egy fiút szült, (Constantinust. *Nicolaus Mysticus*⁴⁾

1) L. *Sp. Lambros* id. ért. 98. l.

2) *Zon.* 48. l. és kivált *Cedrenus* II. 273., kinél ezt olvassuk: *Κοιλιτικῶ δὲ ροσῆματι ληφθεὶς ὁ βασιλεὺς, καὶ ἐπὶ χρόνον τῷ τοιοῦτῳ πάθει κατεργασθεὶς καὶ εἰς ἐσχάτην ἀδυναμίαν ἑλληκῶς, μόλις ἤδυνήθη ἐν τῷ τῆς ἐγκρατείας καιρῷ τὴν συνήθη ποιήσασθαι δημηγορίαν. συνηθροισμένης γὰρ τῆς συγκλήτου τοιοῦτων ἤρξατο πρὸς αὐτοὺς λόγων. »τό μὲν ἐκὼν σαφῶς, ὡ φίλοι, νόσῳ ἐκτροχωθὲν ἀπέθρηνουσα, καὶ ἡ ἰσχύς ἐπιέλοιπα, καὶ τάχα οὐδέτι μεθ' ὑμῶν βιοτεύω, οὐδὲ καταλήψομαι τὴν τοῦ δεσπότηου Χριστοῦ ἀνάστασιν. μίαν τοίνυν καὶ τελευταίαν ὑμᾶς αὐτῷ τήνδε τὴν χάριν, ἀπομνημονεῦσαι ἢ ν εἶχον πρὸς ὑμᾶς χορηστικὴν διὰ θεοῦ, καὶ ἀντὶ ταύτης εὐνοίαν τῇ ἐμῇ συζύγῳ διατηρῆσαι καὶ τῷ αἵῳ.« καὶ ἡ μὲν τοῦ βασιλέως δημηγορία τοιαύτη, ἣ δὲ σύγλητος βουλή ὑπέσχετο δακρυῶδουσα καὶ μετ' ὀλοφρυμῶν λύπη μὲν συνέχεσθαι ἀπαρμυθῆται τοιοῦτου στερισκομένη δεσπότηου καὶ βασιλέως, εὐνοίαν δὲ διατηρήσειν stb.*

3) L. *Georg. Monach.* 856. l.

4) Ennek a *Nic. Mysticus*-nak Simon bolgár ezárhoz írt leveleit, a Leó-korabeli történetnek kétségkívül becses kútforrás, kiadták egy bolgár

konstantinápolyi patriarcha ezt a házasságot 906-ban érvénytelennek jelentette ki, hivatkozván Leó 90. és 91. novelláira: amaz t. i. szigorú szavakban elítéli a harmadszori házasságra lépést, emez az ágyasságot jogi szempontból teljesen törvénytelen viszonynak jelenti ki. Leó a pápát kérte meg, hogy döntsön, s a pápa javára döntött; de bár Nicolaus patriarchát, ki a görög egyház álláspontjából tekintette semmisnek a császár egybekelését, számkivetésbe küldte is, a görög egyház nem változtatta meg álláspontját s Leó halála után a római doktrinát érvénytelennek jelentette ki.¹⁾

3. Míg Leó a belügyi kormányzás sok scyllája s charybdise között ügyesen evezett, kifelé országának hírt, nevének becsületet szerezni nem tudott. Szomszédai a keletrómai birodalom békéjét állandóan megzavarták. Ott voltak északnyugaton a bolgárok, kiknek trónjára 888-ban a harcziás és kegyetlen *Simon* czár ült; ez azonnal trónra lépése után kereste az alkalmat, hogy Byzáncczal háborút kezdhessen. Az ürügyet rá bolgár kereskedelmi érdekeknek állítólagos megsértése adta. Leó egyik hadvezérét: *Crenetost* küldte először ellenök, de azt a bolgárok legyőzik vala s *Symeon* a Leóval szövetséges kazárokból többeket megcsónkítva küld Konstantinápolyba. Ekkor a politikus császár a *turkokra* gondol, kiknek harcziás tulajdonságairól olvasott és hallott is már sokat. *Nictas Sclerus* vezére ajándékokkal megrakodva megy a turkok fővezéreihez: *Árpádhoz* és *Kurzánhoz* és velök szövetséget köt a bolgárok ellen. Délről erre *Nicephorus Phocas*, Leó e legszerencsésebb²⁾

folyóiratban: *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina* 12-ik évfolyamában (Szofia 1895.) a 121—211. lapokon; nem ismerem.

¹⁾ L. *Wetzer* und *Wette's* Kirchenlexikon, oder Encyclopädie der kath. Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. 2-te Aufl. VII. Bd. Freiburg im Breisgau 1891. 1810 s k. 1.; v. ö. *Cedrenus* II. 264 s k. 1.

²⁾ L. *Theoph. Cont.* 360. l.: ἐπὶ πολὺ δὲ σχολιάσας ὁ Νικηφόρος αὐθις στρατηγὸς ἐν τῷ τῶν ἑρακλησίων θέμει προχειρίζεται. πολλὰς δὲ καὶ γενναίας ἀνδραγαθίας διὰ πάσης αὐτοῦ ἐν τοῖς πολέμοις καταπολεζόμενος βιοτής, καὶ πολλὰ κατὰ τῶν Ἀραβῶν καὶ τῶν ἄλλων ἔθνων σιγησάμενος ἰσόπαια, τελευτῆ τὸν βίον ἐν γῆρι καλῷ, υἱοὺς καταλιπὼν Βάρδα καὶ Αἰονία, ὧν ὁ Βάρδας οὐκείναιος ἦν ἐφ' βασιλεῖ Αἰονί. *Nicephorus Phocas* császárnak nagyatyja volt, l. *Schlumberger* később idézendő műve 40. lapját.

hadvezére támadja meg Symeont,¹⁾ Északról a Dunán át a byzáncki hajókon a magyarok szállanak a bolgár partra s három csatában tökéletesen megverik a bolgárokat. Symeon békét kér és kap is. De mihelyt elvonultak a hadak, az álnok Symeon megboszulja magát, s a távol hadakozó turkok atelközi szállásait a besenyők segítségével felgyújtja, feldúlja, Leó újabb hadait visszaveri s hatalmát Bizáncczal szemben végkép megszilárdítja. A bizáncki krónikaírók előadása szerint²⁾ a bolgár háború 889—893 között történt.³⁾ Azontúl azonban Symeon a kelet-római birodalmat Leó élete végéig nem veszélyeztette.⁴⁾

Uralkodása legelején (888.) a fellázadt *Longobardiában* is megverték hadait,⁵⁾ azontúl pedig állandóan a *szaraczenokkal*, a keletrómai birodalom ez adáz ellenségeivel gyűlt meg

¹⁾ V. ö. a Taktika XI. fejj. 26. §-ával: »Κατὰ δὲ τὴν Βουλγαρίῳν ἐκστρατείαν καὶ ἕτερον αὐτῶ [t. i. Νικηφόρον] ἐπειρηθῆ πρὸς φυλακὴν ἀπλίτου χορήσιμον« stb.

²⁾ Chronologiai tekintetben nem megbízható, amint azt alaposan kimutatta *C. de Boor* Vita Euthymii című munkájában és *Marczali Henrik* Byzáncki kútfők (A magyar honfoglalás kútfői) 93. s k. lapján.

³⁾ Bővebben tájékoztatnak a bolgárok e háborúságáról *Jireček Konstantin*: Geschichte der Bulgaren cz. művében, Prága 1876, 163. l. és *Kuan Géza gróf*: Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalibus originis historia antiquissima cz. műve II. kötetében (Claudiopolis 1895) a 19—31. lapokon. Utóbbi 895-re teszi a magyaroknak első berohanását Bolgárországba, 896-ra háromszoros győzelmöket.

⁴⁾ V. ö. a Takt. XVIII. fejj. 43. pontját: »De miután a bolgárok a Krisztus szellemében ápolt békét szeretik és az ő vallását a rómaiakkal közöleg vallják, azt hisszük, hogy az eskü megszegéséből eredt vállalkozásuk után nem kell már ellenök fegyvert fogjunk, bízva már most az ellenök intézendő hadműveleteket az isteni végezetre. Ezért sem az ellenünk használt parataxisukat, sem pedig a miünket ellenök nem szándékozunk valamelyest leírni, úgy is az egy hitnél fogva testvéreink s ígéretet is tettek, hogy határozmányainknak alávetik magukat.« De ez utóbbit a bolgárok aligha tették meg.

⁵⁾ *L. Theoph. Cont.* 356. l. és *Georg. Mon.* 852. l.: »Ἐπὶ τῆς βασιλείας οὖν Λέοντος Ἀγίων ὁ Λογγιβαρδίας ἔξαρχος καὶ δούξ, γαμβρὸς δὲ γεγονὸς τοῦ ἡγῶς Φραγγίας, ἀντιῆκε τῷ βασιλεὶ, πᾶσαν τὴν χόρην εἰς ἑαυτὸν δουλώσαστος. τοῦτο γινὸς ὁ βασιλεὺς ἀπέστειλε Κωνσταντῖνον τὸν τῆς τραπέζης σὺν πᾶσι τοῖς θέμισσι τῆς δύσεως πρὸς τὸ καταπολεμῆσαι Ἀγίωνα. καὶ συμβολῆς γενομένης ἠετήθησαν οἱ μετὰ Κωνσταντῖνον.« *Sym. Mag.* p. 701: τῷ β' αὐτοῦ ἔτει.

a baja. 894-ben elfoglalták Samost, a Cyklasok és Sporasok szigeteinek nagy részét, 895-ben (?) veszendőbe ment Corum. Cappadocia e végvára,¹⁾ 902-ben a Tyrusból való hitehagyott Damianus vezérlete alatt a görögországi Demetriast, a pagasaei öböl mellett fekvő virágzó várost dúlták fel, 903-ban Lemnust, 904. júl. 30. a Tripolisból való, szintén renegát *Leó* vezetése alatt Szalonikit foglalták el a szaraczenok, a kelet-római birodalomnak, a lakosság számát nézve, e második városát s csak nagy hadisarcz lefizetése mellett voltak elvonulásra birtokosok. A császár tengernagya: *Himerius* csak egyszer, 907. okt. 6., aratott jelentéktelen győzelmet az arabok fölött, de ezek 911. október havában ugyancsak tengeren vívott csatában ez egyetlen csorbájukat is kiköszörülték. A bizáncziak szicíliai birtokai jóval korábban mentek veszendőbe 902-ben Taormina gyáva földadásával, melyet az afrikai arabok ragadtak el tőlük.²⁾ E rendkívüli veszteségek arra birták a császárt, hogy okaikat fürkészsze: okozta kétségkívül vezéreinek hiányos katonai képzettsége. Az a körülmény, hogy a hadtudomány mezeje országában parlagon hevert, annyira, hogy — mint mondja — »azok, kiknek kezébe a hadvezérlet le van téve, még azt sem értik, ami kézzelfogható,³⁾ arra indította a régi írók műveit különös kedvvel forgató Leót, hogy »alvezérei számára és azoknak, kikre a hadi ügyek bízva vannak,⁴⁾ »bevezetést« adjon a hadi taktikába. A cél pedig, mely szemé előtt lebegett, az volt, hogy oly hadvezéri kart képezzen, mely a Kelet felől fenyegető veszedelmet, a szaraczenusok hódító előrenyomulását feltartóztathassa. Ez az a nemzet, mely a birodalom népeit állandóan nyugtalanítja,⁵⁾ s ő maga egyenesen kijelenti is, hogy »mind, amiket a taktika tanáról előrebocsátottunk kezdetétől fogva végezetéig, amiket csak a fegyverekre, felfegyverzésre, gyakorlatokra, hadi parataxisokra és más stra-

¹⁾ *Theoph. Cont.* 360. l.

²⁾ L. *Hertzberg* id. műve 164. s k. lapját.

³⁾ L. *Vári Rezső* és *Bárczay Oszkár*: Böles Leó Taktikája. Hadtört. Közlemények IX. évf. (1896.) 26. l.

⁴⁾ U. o. 23. l. (*Prooemium*.)

⁵⁾ Takt. XVIII. fej. 142. §.

tégikus műveletekre vonatkozólag állítottunk volt, azt a szaraczenusok népe miatt közöltük és írtuk elő.¹⁾»

4. A kényszerűség vitte tehát rá császárunkat a hadtudományval való foglalkozásra. Irodalmi működése mind az ideig ha nem is határozott irány követésére vallott, mégis messze járt a hadtudományi iratok tartalmától. Hajolva kissé a mysticismus felé s mint Photius tanítványa, a hitvitázás mezejére lépett, de igen közepes eredménnyel. *Homilíái, panegyrikus beszédei, liturgikus imádságai* az e téren gyakorlatlan írókat mutatják. Érdemesebb törvényhozói működése. Az atyja idejében szerkesztett²⁾ u. n. *βασιλικαὶ διατάξεις* (= császári edictumok) töle rostált alakban adattak ki. A Justinianus császár korából való törvénytárnak átdolgozása és kibővítése ez; hatvan könyvre terjedő nagy gyűjteményes munka, mely, bár csonkán jutott ránk, a római és bizánczi jognak monumentális kútforrása.³⁾ Kiadott a kánoni jogra vonatkozó *novellákat*⁴⁾ is és összeállította a *patriarchaszékek lajstromát*.⁵⁾ Költött is: fennmaradtak tőle *jambikus versek*⁶⁾ és *epigrammák*.

¹⁾ Takt. XVIII. feje. u. o. és az Epilogus 71. §-át.

²⁾ Eredetére nézve a gyűjteménynek felvilágosít *Theoph. Cont. Vita Basilii* 262 s. k. lapján: *Ἰὺδῶν [t. i. Basilii] δὲ καὶ τοὺς πολιτικοὺς νόμους πολλὴν ἀσάφειαν καὶ σύγχυσιν ἔχοντα; διὰ τὴν ἀγαθῶν ὡς περ καὶ πονηρῶν συναναστροφῆν, λέγω δὴ τὴν τῶν ἀνηρημένων καὶ πολιτευομένων ἀδιάρκτων καὶ κοινῆν ἀναγκαστῆν, καὶ τοὺτους κατὰ τὸ προσῆκον καὶ ἐνδεχόμενον προσφόρως ἐπηνρωθῶσατο, τὴν τῶν ἀνηρημένων ἀχρηστίαν περιελών, καὶ τῶν κυρίων ἀνακαθάρας τὸ πλῆθος, καὶ ὡς περ ἐν συνόψει, ἐν κεφαλαίοις διὰ τὸ εὐμνημόνευτον τὴν προτέραν ἀπειρίαν περιλαβόν.*

³⁾ Kiadta *E. Heimbach*: *Basilicorum libri LX*. Lipsiae 1833—1870. 6 kötetben s hozzá *Supplementum-ot Zachariae a Lingenthal* Lipsiae 1846. A Bazilikákra vonatkozólag tájékoztat *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon* II. köt. s. v. *Basiliken*.

⁴⁾ Kiadva *Zachariae a Lingenthal Jus Graeco-Romanum* (7 partes) Lipsiae 1856—1884. cz. művében, a III. köt. (1857.) 65—224. lapjain. Stílusuk az ismeretes juridicus stílus. — A Leó és Constantinustól kiadott *Procheiron* a IV. köt. 62. s. k. lapjain olvasható.

⁵⁾ Kiadta *G. Parthey* Hieroclis Synecdemus, Berolini 1866. megjelent művében az 55—101. lapokon.

⁶⁾ *L. Christ* és *Paranikas* *Anthologia Graeca carminum Christianorum*, Lipsiae 1871., 48. s. k. I. jún. I. az 5. lapon mondottakhoz írt 4-ik jegyzetet is.

de nevezetesen *jövendömondások*, melyek a bizánczi költők ismeretes darabos és homályos értelmű nyelvén megjósolják azokat az eseményeket, melyek a birodalmat a jövőben érendik. E *jövendömondásokban*¹⁾ erősen hitt a középkor, sokan olvasták, s ha tőle valók, mindenesetre tanúskodnak császárunknak a mysticismusra hajló szelleme mellett. Lehet, hogy a *Bölcs* melléknevet e jövendömondásai megszerkesztése miatt kapta is.²⁾

912. május hó 11-én véget vetett a halál császárunk életének,³⁾ melyet fentebb vázolni iparkodtunk. Cselekedetei őt mindenesetre habozó, gyanakvó fejedelemnek mutatják, de humánusnak is. Humanitása azonban, kivált élete vége felé, bizonyos szelid, de kitartó erélyességgel párosult; ennek köszönhette, hogy megszilárdította a maga és a fia számára trónját. Mindenesetre más színben mutatja magát az irodalomtörténet-szek szemüvegén és más színben az uralkodó sikereit bíráló történetírókén át. Mi az eddig ismeretes két arckép közé egy

¹⁾ Kiadta *E. Legrand*: Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France, Paris 1874. 150—192. l. másokat *Charles Graux* Archives des missions scientifiques et littéraires. III. série, 1880. 218 s k. lapján.

²⁾ I. *K. Krumbacher*: Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches. München 1891. 349. s k. 402. s k. l. Azóta kiadták egy munkáját, mely a konstantinápolyi iparostestületekre vonatkozó edictumát tartalmazza, ily címmel: *Le livre du Préfet* ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople. Texte grec du Genevensis 23 publié pour la première fois par *Jules Nicole*. Genève 1893. In folio. De megjelent *Krumbacher* könyvének 2. kiadása is (München 1897.), melynek lapszámai szerint szintén idézünk, de megjegyezzük, hogy Leóra nézve alig mond újat, s nem jót. V. ö. tehát csak a 609., 628., 631. és 633. lapokat. — Leó egyéb munkái *Migne* Patrologiae cursus completus Series Graeca posteriorának 107. kötetében (Páris 1863.) vannak összegyűjtve. — *G. Hertzberg* az *Ersch és Gruber-féle Allgem. Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*-ban a 43. r. 96. lapján azt állítja, hogy az astrologiában való jártassága miatt kapta Leó *Bölcs* melléknevét. De v. ö. *Krumbacher* id. m. 2. kiad. 722. lapját.

³⁾ *Popov N.* munkáját VI. Leó császárról és uralkodásáról egyháztörténelmi szempontból, mely Moszkvában 1892-ben (304. l.) jelent meg oroszúl — sajnos — nem ismerem.

harmadikat igyekeztünk illeszteni, melyben talán mind az irodalomtörténész, mind a historikus rá fog ismerhetni alakja praegnansabb vonásaira.¹⁾

II.

A Hadi taktikáról szóló munka s annak tartalma.

1. Hadd térjünk most át kútfőtanulmányunk voltaképi tárgyára, Leó császár fő- és legterjedelmesebb művére, a történelmi, hadtudományi és philologiai szempontból egyaránt értékes és nevezetes »Hadi taktikának« kritikai taglalására. És itt mindenekelőtt meg akarom ismertetni az olvasót a munka tartalmával, hogy lássa: mit, mennyit s azt hogyan dolgozta fel a bíborpalástos szerző.

Hadtudományi munkája áll egy *előljáró beszédből, 20 különböző nagyságú és különböző tárgyú fejezetből és egy összefoglalásból*, melyről később annál inkább lesz szó, mert nem tesz róla említést az előljáró beszéd és mert nyomós okok szólnak amellett, hogy későbbben írta meg s toldotta kész munkájához.

2. Előljáró beszédében mindenekelőtt hangoztatja alattvalóinak jóléte iránt való gondoskodását, melylyel minden bajtól, minden kellemetlenségtől megóvni kívánja őket. Úgy, de az ország hadügye semmi figyelemben nem részesül, innen tehát a sok kudarcz, a sok vereség, mely a római²⁾ birodalmat egyre-másra éri. Hiába mondják, hogy megcsökkent a katonák harczai bátorsága, tapasztalatlanok a hadvezérek, a valódi ok a hadtudománynak a birodalomból való számkivettségében rejlik. Ő régi és újabb strategikus elméletekkel foglalkozott, behatóan lapozgatott a történetírók könyveiben is s keresett mindenütt anyagot munkájához, melyben nem szóarádatra törekedett, hanem lényegre és világosságra; azért régi kifejezéseket ismeretesebbekkel helyettesített, latin terminus

¹⁾ Uralkodásának legújabb jellemzését adja *H. Gelzer* Krumbacher id. m. 2. kiadásának 976 s. k. lapjain.

²⁾ A római alatt voltaképen *keletrómai* értendő.

technicusokat pedig értelmezett; de arra is törekedett, hogy a teljesség mellett áttekinthető és egyetemesen hasznos művet nyújtson. A tőle közlött ismereteknek birtokában s a kellő istenfélelemmel hadvezéreinek igyekezete — hiszi — nem fog majd meghiusulni. Úgy tekinteti munkáját, mint valami törvénykönyvet s befejezi előljáró beszédét a mű tartalmának előrebocsátásával, mely része a beszédnek álljon itt magyar fordításban, hogy a mű tartalmáról az olvasónak világosabb fogalmai legyenek:

Azt mondja tehát: »Először is meghatározását kell adni a hadi taktikának és hogy mi a hadvezér, kinek és milyennek kell lennie és hogy miként kell hadi tanácsot ülni? Folytatólag le kell írni a különbséget a hadsereg főnökei és alárendeltjei között, nemkülönben a hadsereg szerelését és fegyverei előállítását, meg minden egyes harcosnak a fegyverzetét. Ezzel kapcsolatosan tárgyalandó a hadvezérnek a komoly esaták előtt való gyakorlata, azután pedig elészámlálандók a kiróható büntetések. Ennek utána mind a hazai, mind az ellenséges területen való menetelésről szólunk, az u. n. hadi málhavonatról és a táborokról, a felkészülésről és a katonai parancsról. Továbbá, hogy minek kell történnie a háborút előző napon és mi minden szükséges a háború napján? Azonfelül az ostromra vonatkozólag, meg ami a háború után szükséges, majd meg mind a mieink, mind az ellenség részéről való lesvetések által bekövetkezett váratlan támadásokról beszélünk. Ehhez a különböző csatarendeknek és pedig mind a pogányokéinak mind pedig a rómaiakéinak alapos ismertetését fűzzük, azután az elmondottakhoz még rendszeresen hozzáadjuk a tengeren való megütközést is. S mindezekhez bizonyos taktikus és stratégikus vezérelveket hordunk össze éppen a végén, minthogy azokat a maguk helyén beilleszteni nyilván a fejezeteknek jól áttekinthetősége és belső elrendezése nem engedi.«

Íme a munka rövid tartalma! Már ebből látjuk, hogy nem tisztán taktikus kérdésekre felel meg benne a szerző. hanem logisztikai,¹⁾ poliorketikai, stratégikai utasításoknak

¹⁾ Hogy mit kell *logisztikán* érteni, annak legkimerítőbb meghatározását ő maga adja meg az Összefoglalás 57. és 67. §-ában.

is tára a műve. Nyilvánvalóbbá válik ez, ha a fent közlött tartalomjelzésnél kissé részletesebben ismertetjük a munka tartalmát, híven ama elhatározásunkhoz, mely e monographia megírásánál vezetett, philologiai szempontból feleletet adni mindama kérdésekre, melyeket a historikus és hadtudományi író ezen mű olvasásánál a philologushoz intézni kénytelen.

3. Az I. fejezetben mindenekelőtt megadja a *Taktika* szónak kettős fogalmi meghatározását. »*Taktikán* értjük a háborúban való mozgások tanát«, és »*Taktikán* értjük azt a hadvezéri tudományt, mely csatarendbe állítással foglalkozik«; kitézi feladatát, hasznát, célját a taktikának, az ellenfél ellen irányuló műveletek hányféleségét, s ehhez megadja a *hadvezér* szó fogalmi jelentését is, tisztét és feladatát határozza meg s megjelöli, hogy mit tartson végső *céljának*.

4. A II. fejezetben a *hadvezér tulajdonságaival* foglalkozik. Mindjárt az első pontban összefoglalja azokat, mondván: »Mi bizony azt kívánjuk, hogy a hadvezér testi gyönyörökben megtartóztassa magát, hogy életmódjában mérsékelt, hogy józan és éber, szükségleteiben egyszerű legyen és érje be kevéssel, hogy fáradtságos munkában edzett, továbbá belátó és értelmes legyen; útálja a kapzsiságot, jeles hírvű, se fiatal, se öreg ne legyen, nem kufárlélek, azaz gondolatkörét ne csekélységek tegyék, — szóval gondolkodásában legyen előkelő, — ha lehet, külső megjelenésében is, és minden esetben magas röptű lélek.« De később, miután e kívánatok tulajdonságait elemezte, hozzáteszi még, hogy legyen lehetőleg »tagbaszakadt, izmos és dologszerető ember, elméje legyen igen éles, legyen vitéz és becsvágyó, serény, veszedelmeket kedvelő ember, kinek kivált az Istenség és az isteni rendelkezések tegyék gondolatját«, »mert az isteni jóindulat hiányában hadi tanácskozásnak nincsen sikeres eredménye«, s a hadvezér is »ha hit dolgában istenfélő, cselekedeteiben igaz ember, kellő és rendíthetetlen alapkőre építi mintegy többi javait is.« Legyen továbbá szelídbánásmódu az emberekkel való érintkezésében, conciliáns, alárendeltjeivel szemben azonban erélyes, de igazságszerető; nevezetesen a nemzetekkel szemben is, azaz igazságtalanul háborút ne kezdjen, mert ő »a békét mindig minden egyébnél többre becsüli.«

5. A III. fejezet (mely a kéziratokban a IV.) tárgya, hogy *miként kell haditanácsot ülni?* Lelkére köti a hadvezérnek, hogy minden actióját haditanács vezesse be, »mert a hadi tanácsban előre meg nem állapított eljárás kétes kimenetelű.« Kifejti azután, hogy mit kell tanácsülés fogalma alatt érteni s eredményesen hogyan kell azt foganatosítani. Tanácskozhatnak valaki magában is és többekkel. A magával tanácsot ülőnek gondolatait ne foglalcoztassa egyéb, ne álljon valamely szenvedély hatása alatt; ne válaszsza mindjárt a könnyűnek tetsző módozatot, hanem vegyen gondolóra mindennemű eshetőséget; ha pedig másokkal együttesen akarna tanácskozni, olyanokat válaszszon tanácsstagokul, »kik fején szokták találni a szeget«. »kik kimondják azt, amit jónak tartanak«, kiknek nézete nem részrehajló; titoktartók is legyenek, kik nem a mások sugalmazása alatt állanak. A tanácsban hozott határozatok gyorsan hajtassanak végre. De főelv: összemérni a kivihetőt a célra vezetővel. Nem szabad természetesen itt optimistának lenni, de viszont a dolgoknak sötét színben való látása sincs helyén.

6. A IV. fejezetben a szerző *a sereg részeiről és az élükre állítandó tisztokról* szól. Ez a fejezet a kéziratokban hibásan ¹⁾ a III. Felosztja benne Leó a hadsereget. Ez a *tagmákból*, az u. n. zászlóaljkból áll, ezek *dekarchiákra*, a dekarchiák *contuberniumokra* oszlanak. Egy-egy contubernium vagy öt emberből vagy tíz emberből áll, úgy, hogy egy dekarchiában vagy két vagy egy contubernium van. A tagma nagysága középszámítás szerint 300 emberből áll, a tagmákból csoportosítják a *drungusoknak nevezett moirákat*, a moirákat *merosokká* illetőleg *turmákká* szerkesztik össze. *Meros* van három, középső, bal és jobb. 6 tagma alkot egy moiráat v. drungust; ha a tagmák nagyobbak, nagyobb a drungus is, s ha a drungus körülbelül 3000 emberből áll, csak két drungus alkot egy merost azaz turmát. Három meros alkotja a hadvezér vezetése alatt álló

¹⁾ A fejezetek helyes sorrendjét már *Meursius* állapította meg: nyilván nem csak az előljáró beszéd tartalommutató pontjára támaszkodhatott, hanem irányadó volt rá nézve a Hadi Tanács-ról írt fejezetnek 18. pontja is, mely ekként hangzik: »Hadvezér, rövideden így a hadi tanácsról elmondtuk mondanivalónkat, *folytatólag* a hadi ügyekre és taktikai feladatokra térünk át.«

themát, mit azonban csak a XVIII. fejezetben mond meg a szerző. A tisztségek: a *strategos*, a thema vezére, a *hyppostrategos* a hadvezérhelyettes, egyúttal a középső meros vezére, kinek *merarches* is a neve. A merosok vagy turmák élén a *turmar-chesek*, a drungusok v. moirák élén a *drungariuszok*, a tagmák élén a *comesek* állanak. A tagmákon belül vannak a *kentarchosok*, kik 100 ember élén, a *dekarchosok*, kik 10, a *pentarchosok* kik 5 ember élén állanak. A tagmákból *aciesek*, vagyis az ú. n. tagok, sorok alakítandók. Ezeknek egy része a zászlótól, a tagma jelvényétől jobbra, más része balra áll fel. Mélységök 16—20 ember között váltakozik. Az aciesek száma 8+8, vagyis 16; a tagma tehát állhat 16×16 (=256),¹⁾ vagy 16×17 (=272), 16×18 (=288), 16×19 (=304) 16×20 (=320) emberből; a szerint, a hogy megalakítják a *contuberniumok* (a sátorpajtás-ságok) számát, a szerint a legkisebb tisztség a *pentarches* tisztsége, illetőleg a *tetrarchesé*. Ha az acies vagy dekarchia 16 emberből áll, négy tetrarchese lesz, ha tizenhét emberből, 1 pentarchese, és három tetrarchese, ha tizennyolcz emberből, 2 pentarchese, 2 tetrarchese, ha tizenkilenczből, 3 pentarchese 1 tetrarchese, ha húszból, 5 tetrarchese. Az acies végén tehát mindig tetrarches áll s ennek *uragos* is a neve, *tagzáró*. *Lochagos* a tagelső, *secundus* (vagy *epistates*) a második; a harmadiknak miként a tagelsőnek is *protostates* a neve (vagyis = egyes), a negyedik ismét *epistates* (kettes) és így tovább, úgy, hogy minden acies *protostatesek*ből és *epistatesek*ből áll. Egyéb tiszt-ségek a *zászlótartó*, a *skribónok* v. *deputatusok* (= felcserek). *paranesvivők*, *mentoratorok* (mérnökök), *antecessorok* (= tér-színkutatók), *scultatorok* (=vizsgáló-porták), a *gárdakapitány*, a *katonai kerületi lelkész*, kik a hadvezérnek előtte járó kíséretében vannak, a kerület *protonotariusa*, ki a politikai köz-igazgatás élén áll, a *levéltárnok*, ki összeírja a sereget és szá-mon tartja, s a *praetor*, aki vitás ügyekben bíraskodik. Meg-ismertet Leó még más fogalmak jelentésével is, így a *cursorok* (támadó csapatok), *defensorok* (támogató csapatok), *oldalvédők*,

¹⁾ Leó előtt a tagma (a korábbi írók terminológiája szerint a *syntagma*) tizenhatsoros tagokból, *lochos*-okból állott.

megkerülők, lesvetők és hátrédők fogalmaival, továbbá, hogy mi az a *hadi málhavonat* és a *carrago* (= szekérkerítvény).

Hosszasabban ismertettük ugyan e fejezet tartalmát, de tettük azért, mert képét adja a Leo-korabeli seregek számarányának és belső elrendezésének.

7. Az V. fejezetben, mely a *fegyverekről* szól, kissé sommásan elősorolja a fő támadó és védő fegyvereket, hadi jelvényeket, hadi eszközöket, mállhaszekereket, az ostromgépeket vivő és eleség-szekereket, ostromműszereket, készülékeket a folyami átkeléshez, sátrakat. Hangoztatja, miként *Vegetius* (II. 14), hogy a fegyverzet csillogó legyen, mert ez megszeppenti az ellenséget; de újból ajánlja az istenfélelmet.

8. A VI. fejezetben a *lovasok és gyalogosok felfegyverzéséről* részletesen emlékszik meg. A lovasok fegyverzete legyen: bokáig érő veztezet, tollas *vas-sisak*, íjj és puzdra, mely 30—40 nyílveesszót foglal magában, hosszú lovas dárda, vállra erősített kard és derékhoz kötött kés. Kik rosz nyíllövők, azoknak pajzsuk is legyen, lovaiknak tollbokkrétájuk. Mindazonáltal negyvenedik évéig mindegyik gyakorolja magát a nyilazásban, mert azóta szenved a birodalom annyi vereséget, a mióta nyíllal löni nem igen tudnak. Legyen minden lovasnak két dárdája, hogy azon esetre, ha az egyikkel nem talált, keze ügyében legyen a másik. Sőt, ha lehet, kisebb hajító lándzsája is legyen kettő. A tisztek lovai s a válogatottabb katonákéi elől vassal vagy nemezzel legyenek vértézve, sőt szügyük is legyen védve. Nyereggel, kengyelvassal, szíjjas pányvával, béklyóval legyen a lovas ellátva s nyeregtáskával, melyben 3 egészen 4 napra való eleséget visz magával. Fegyveres ruhája ne akadályozza a lovaglásban; vigyen magával nemeztakarókat az eső ellen, ezeknek éjjeli őrködésekkor is jó hasznát fogja vehetni. Kisebb szolgálatok teljesítésére fiúkatonák álljanak rendelkezésére. A főbb tisztek azonban gondoskodjanak arról, hogy a hiányzót pótolják mindenütt. — Ami a gyalogosok csapatait illeti, különbséget tesz *scutatusok* (a hajdani *hoplites*-ek) és *psilos*-ok között. A *scutatus* fegyverzete: kard, dárda s lehetőleg hosszúkás pajzs, az ú. n. ajtópajzs, mindenesetre legalább kerek pajzs, tollas sisak, parittyá, kétélű vagy egyélű szekereze; a java vértézve is legyen, legalább a tagok két első katonái. A *psilosok*

vállakon puzdrát hordjanak, mely 30—40 nyilat foglalhat magában, fűből való nyíltartót a kisebb nyílvevők és nyílhegydobozok számára, hajító dárdát, kis kerek pajzsot, parittyát és kis harci bárdot; öltönyük csak térdig érjen, ha vértés, annál jobb; sarujuk elül ne végződjen hegybe, hajzatuk rövid legyen. Minden dekarchia illetőleg contubernium számára egy könnyű hadi szekér áll rendelkezésre, abban a szükséges kézi eszközök vannak. Azonkívül természetesen kell, hogy legyenek szekérek, melyeken az ostromszereket, mások, melyeken az élelmet viszik. Minden contuberniumnak azonkívül szüksége van egy-egy vontató állatra. Végezetül leírja a hadsereg felfegyverzését *Aelianus* és *Arrianus* idejében s a sokáig legyőzhetetlennek vélt macedoniai phalanxot.

9. A VII. fejezetben szó van a *lovasok és gyalogosok hadgyakorlatairól*. A katonákat télen-nyáron elő kell készíteni a háborúra, begyakorolni mozdulatokra. A henyesség elpuhultakká teszi őket. Először a *scutatus* egyes harcban gyakorolja magát, a fegyverdobásban, a *psilos* a nyíllövésben és parittyavetésben, mindketten különböző térszínen való messzefutásban; a lovas ember lóhátról és gyalog állva tanuljon nyíllal löni, könnyű szerrel lóra ugorni, íjját a nyíltokba helyezni vágatás közben s megragadni lándzsáját; lovas és gyalogos szoktassanak hozzá nagyobb utakat megtenni. De arra is kell szoktatni a katonát, hogy tanulja meg, kik a tisztjei, hányadik zászlóaljban van a helye, és kik e zászlóaljban bajtársai? Aztán sajátítsa el az elemi mozdulatokat, ismerje a vezényszavakat. Mennél jobban edzi ily gyakorlatokkal a testét, annál egészségesebb lesz. Meg kell ismertetni különböző térszíni nehézségekkel, ez különösen a régi taktikusok véleménye, még inkább szerzőé. Erre kilencz-féle csapatmozgással ismerteti meg az olvasót, majd részletes utasításokat ad, hogy miként kell a zászlóaljjal, miként a drungussal, miként a turmával gyakorlatokat végeztetni: minden egyes esetben három részre oszszuk a legénységet. Oldalvédők, megkerülők szintén gyakoroltassanak be kivált feltételezett nagyobb ellenféllel szemben. Erre azután a gyalogosokkal végzendő gyakorlatokkal foglalkozik, miként sorakoznak a *scutatusok* csapatokba, s miként a *psilosok*. Legtanácsosabb 16 *scutatusra* 4 *psilost* állítani

a tagban, de felváltva is állhatnak, t. i. 1 scutatus, 1 psilos. 1 scutatus, 1 psilos és így tovább. A parittyások mindig a csatarend szélein álljanak fel, a gyalog hadsereg két oldalában a lovasok foglaljanak állást, — ha 12000-nél több lovas van, egy tagban 10, ha kevesebb, csak 5 lovas álljon. De a szekerek közelében is álljon egy tartalék lovas had. A lovasok ne kezdjék a támadást. Ily előleges észrevételek után írja csak le a gyalogosokkal végzendő mozgásokat bővebben, s hogy azok is minő vezényszókra tétessenek meg. Végezetül ismerteti az *Aelianus* és *Arrianus*-féle elnevezéseit a mozgásoknak és vezény-szavaknak.

10. A VIII. fejezet a *fennálló büntetésekről* szól. Részletezve vannak benne a főbenjáró vétkek, ú. m. engedetlenség a főbb tisztek iránt, hűtlenség, árulás; kisebb vétkek (eltulajdonítás, tolvajlás, orgazdaság) nem büntetnek fejvesztéssel: pénzbírság is róható ki. Mindenesetre fennállanak és alkalmazhatók a gyakorlatra behívott katonák között is. Háború idején még más vétkek foroghatván szóban, ezek még szigorúbb büntetés fogalma alá esnek. Így pld. fejvesztéssel lakol az, ki megbontja a sorok rendjét, megszökik, vagy halottat fosztogat; ha tömegesen történik a megfutás alapos ok nélkül, megtizedeltessenek a futamodók, s csak a megsebesültek tesznek akkor kivételt. Ha a zászló zsákmány tárgya lesz, a zászlótartó lefokoztassék, kivéve ismét azt az esetet, hogy megsebesül. Az a tiszt, aki a tábori rendszabályok ellen vét, pénzbírsággal sújtassék.

11. A IX. fejezet a *sereg meneteléséről* szól. Ha *hazai földön* menetel a sereg, ki kell hirdetni mindenekelőtt, hogy ne zsákmányoljon, a tartományt ne pusztítsa. Ha idegen földre akar a hadvezér betörni, hazai földön soká ne vesztegeljen. A hadsereget ne zsúfolja össze egy ponton kellő ok nélkül, mert az könnyen zendülésekre vezethet. Ha attól kell tartani, hogy az ellenséggel találkozik, lehetőleg taxisban, vagy legalább drungusokban vagy turmákban meneteljen a katonaság. Az ellenség közeledtére, ha hat—tíz nap múlva várható esata, tábornok kell ütni. A hadvezér vezesse a sereget kísérete és zászlóaljai élén, de hadi podgyásza a sereg mögött vitessék. A folyami átkelést ellenőrizze. De ha az ellenség közeleg, maradjon a

maga taxisában. Ha lűbéresek tartományán vonul keresztül, kíméljék a földeket. Fegyverszünet alkalmával megengedhető a katonáknak a vadászat. Kis sereggel lakott vidéken se hazai, se ellenséges földön ne menjen keresztül, hogy az ellenség kémei szájából ezt meg ne tudja. *Ellenséges* földet pusztítani, dúlni kell. De ezzel se fecséréljen sok időt! A katonaság ellenséges földön szerte ne kalandozzék. Nem hagyandó figyelmen kívül a hadsereg élelmezésének kérdése, s azért a szárazföldi és tengeri kereskedelemmel megtartandó az összeköttetés. A sereg sík vidékeken keresztül vezettség az ellenséges tartományba. Erre utasításokat ad a szerző, hogy azon eshetőségekkel szemben, melyek a parataxist¹⁾ a különböző oldalakról érhetik, a sereg miként viselkedjék. A hadi málhavonat, igavonó állatok azért ilyenkor a parataxison belül helyeztessenek el. Erdős, magaslatoktól körülzárolt helyekre lovasokat kell előre küldeni. Ha alkalom kínálkozik ütközetre, lassan kell előbbre haladni, hegyszorosokon keresztül különös óvatossággal és pedig akkor két phalanxban, *ekalaku* tagoszlopokban. A lováról leszállott lovasság vegye lovait középre, hogy zavar esetén valamely rész lóra ne kaphasson és meg ne futamodhassék. Foglyokat megkötözve a taxis szélein kell meneteltetni. Ami a *gyalog:agy* menetelését illeti, okvetetlenül elül és hátul lovas őrszemek lovagoljanak. Ha gyalogsággal akar a hadvezér ellenséges földre betörni, kevés málhavonatot és kevés lovas haderőt vigyen magával, ám de a scutatusok nagy pajzsokkal és rövid dárdákkal, a psilosok kis, könnyű hajító dárdákkal legyenek felfegyverkezve. A scutatusok taxisát egyenetlen és nem pusztán térszínen nem szabad egy harczzonalba állítani, hanem két vagy négy merosra kell osztani őket. A psilosok ne taxisban meneteljenek. Hegyszorosokban négy meros két diphalangiává fejlődik, esetleg egyes phalanxokba. Itt is utasításokat ad az ellenség támadásaival szemben.

12. A X. fejezetben a *málhavonatról* van szó. A málhavonatot ne hagyjuk egészen cserben, hanem gondoskodjunk biz-

¹⁾ A *parataxis* szót a *taxis* szóval vegyesen használja Leó többféle értelemben; jelent *csatarendet*, *harczalakzatot*, de aztán »az annak rendje és módja szerint csatarendbe állított sereget, sőt seregrészt« is. És pedig taxis *inkább* a seregrészt jelenti.

tonságáról. Mert megtörténik, hogy a málhavonatban vannak szolgálfiuk, gyermekek, hozzátartozóink, s a katonákat sorsuk a csatában aggasztaná. Legjobb tehát a málhavonatot nem vinni a csatába, hanem miként a vezetéklovakat is, a körülárkolt táborban hagyni. A csata színhelye és a táborhely között egyes őrsöket kell felállítani, kik a csata kimenetelét rögtön megjelentik a málhavonatban lévőknak. Portyázó hadak csak teherhordó lovakat vigyenek magukkal. A málhavonatnak legyen a maga vezetője.¹⁾

13. A XI. fejezet *a táborról* szól. Táborot biztos helyen kell ütni, nem ott, a hol magasabb pontok is vannak a közelben, melyek felől az ellenség meglephetné a táborhelyet. Ha ellenség földjén hadakozik a hadvezér, vonjon a tábor körül mély árkot, még ha netán csak egy napig táboroz is. Köréje őrszemek állítandók. Ha hosszabb ideig akarunk táborozni, erdős, mocsaras helyektől óvakodjunk. A mocsaras vidékek kigőzölgései betegségeket okozhatnak a seregben. Ha téli szálláson vagyunk, tartassunk fegyvergyakorlatokat, hogy a katonák el ne puhuljanak. Ha aggodalmaink vannak, hogy az ellenség hatalmába keríthetné a tábor, ezölöpökkel, sánczárkokkal, vassulymokkal, fa- vagy kővéddel kell emelni biztonságát. Az ellenség közeledtére el kell látni a tábor két napi élelemmel. Hosszúvás négyszögben helyezkedjék el a tábor, négy főkapuja legyen s több kisebb mellékkapuja; mindegyik mellett egy-egy tiszt álljon őrt. Kis folyócska szelje át lehetőleg. A tábor első belülső kerületét szekerek alkossák, ezeken belül a psilosok, vagyis a dárdavetők és nyíllövők sátrai álljanak, azután 300—400 lábnyi üres térköz s csak azután a többiek sátrai. A tábor közepén egy széles keresztalakú út legyen, melynek szélein ütvék fel a sátrak. Az így származó négy rész valamelyikében van a hadvezér helye; a lovasság a tábor közepén foglal helyet. Minden turmarches egy parancsvívő által érintkezik a hadvezérrel. A hadvezérnek legyen egy pár megbízható embere, kik az előőrsöket ellenőrzik s a tábori csendre felügyelnek. Este táncz és játék tiltva van.

14. A XII. fejezetben a szerző *a csatára való készülő-*

¹⁾ Ez Urbicius-nál a *tuldophylax*.

désről szól. A lovasokból álló hadsereget nem egy, hanem három parataxisban kell felállítani. Ha t. i. csak egyetlen egy parataxisban harcznak, ez a parataxis nehezebben mozog, esetlen, noha meg van az az előnye, hogy kiterjedtségével megdöbentheti az ellenséget, az meg nem is kerítheti be egykönnyen. A második parataxisnak feladata, hogy támogassa az elsőt. Az első t. i. akkor vitézebbül harczol. S a ki azt hiszi, hogy könnyen megszaladhat a második taxis, ha megfut az első, az téved, mert hiszen az első parataxis magában még inkább megfuthat. Az első parataxist három egyenlő merosra vagy turmára kell felosztani, mindegyik turmát három moirából vagy drungusból alkotni meg; a középső turmában van a hadvezérhelyettesnek a helye. Ez a három moira egyharmadában cursorokból, kétharmadrészben defensorokból álljon. Az első taxis bal szárnyára két vagy három zászlóalj oldalvédőt, jobb szárnyára egy vagy két zászlóalj megkerülőt, nyíllövőket kell sorakoztatni. A második taxis az egész seregnek harmadrészét teszi, s négy merosra osztjuk. E merosok egymástól *egy* nyíllövésnyi távolságban állnak fel akként, hogy két meros az első taxis felé van fordulva, a másik két meros pedig ehhez háttal áll, hogy azon esetben, ha az ellenség netán hátulról támadná meg a sereget, a támadás könnyű szerrel visszaverhető legyen. Mindazonáltal hátul egy nyíllövésnyi távolságban harmadik taxis gyanánt egy-egy zászlóalj hátvédő katonaság is helyezkedjék el. A második taxis közeibe kevés lovasság állítandó. Ha a sereg nem népes, azaz csak öt—tizenkétezer lovashól áll, elég a második taxist csak két merosra felosztani, ha ötezernél kevesebb lovas katonából áll, elég a parataxist egyetlenegy merosban felállítani. A parataxistól bizonyos távolságban el kell helyezni két felől 3—4 zászlóalj lesvetőt is. A lovasok négyesével álljanak fel egy tagba, úgyde mivel a sereg nem csupa vitéz katonából áll, a középső zászlóaljokban és a bal-szárnyon 7 vitézebb lovas (s egy fiúszolga), a jobbszárnyon nyolcz vitézebb katona álljon, a gyöngébbek pedig a hátrább lévő tagmákban és pedig 8—10 egy-egy tagban. Az első taxisban az első kettő és a tagzáró dárdások legyenek, a közbülsők nyilasok. Ha az ellenség már csak egy mérföldnyire van, le kell venni a dárdákról a kis zászlókat. Minden turmából ki

kell rendelni nyolcz-tíz vizsgáló portát. Ezek ügyelni tartoznak arra, hogy az ellenség a sereget valami nem várt, előre nem látott úton-módon meg ne támadhassa. Riadót ne sok kürttel fuvassunk, hanem minden taxisban egygyel-egygyel. Csata előtt az ú. n. harczi serkentők emeljék a katonák harczi hangulatát, a hadvezér pedig újból tudassa az egyes seregrészekkel, hogy miként kell majd a csatában viselkedniök.¹⁾

15. A XIII., XIV. és XVI. fejezetekben tárgyalja a szerző a voltaképi harczi taktikát. A XIII. fejezetnek e czímet adta: *Mik a teendők a csata előestéjén*, a XIV.-nek: *A csata napja*, a XVI.-nak: ²⁾ *Mik a teendők a csata után*. Ehhez képest ajánlja, hogy mindenekelőtt előőrsök küldessenek ki és kémek, kik fiürkészszerk az ellenséget, annak mozgásairól hírt tegyenek. A hadvezér azután az egyes drungusokhoz és turmákhoz lelkesítő beszédet intéz. Az előőrsöktől kézre kerített hadifoglyokat, ha gyöngébb legények, mutogatni kell a táborban. Ha az ellenség annyira közel van már, hogy az összeütközés kétségtelen, akkor a gyanús magatartású katonákat szemmel kell tartani, hogy az ellenséghez át ne szökhessenek. Megelőző nap kell a katonáknak reggelijéről gondoskodni. Csata előtt éjjel kell a lovakat itatni is. Ha a sereg hangulata nyomott, az ellenséggel nem kell mindjárt nyílt csatába bocsátkozni, hanem lehetőleg oldalban részleges győzelmet venni rajta.

A csata napján kora reggel a sereg imádkozzék és áldassék meg papjai által, hogy abban a hitben menjenek csatába, hogy Isten segíti őket. A hadvezér pedig foglalja el a parataxisban a maga helyét, de óvakodjék addig harciba elegyedni, míg biztos tudomása nincsen az ellenséges csapatok harczi állásáról.

¹⁾ A fejezetnek a vége, vagyis a 103-136. §-ok nem egyéb recapitulatiónál.

²⁾ *Jähns* (Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. I. München und Leipzig, 1889., 166. l. jegyzetben) azt gyanítja, hogy a kéziratokban a XV. és a XVI. fejezetek feleserclödvé vannak. Igaz, hogy czimeik stilizálása tekintetében XIII., XIV., XVI. összetartoznak, de tényleg a fejezetek között szervezsebb összefüggés nincs. Az előljáró beszéd tartalommutatója sem ismer más sorrendet: »καὶ ἔτι περὶ πολιορκίας, εἰτε καὶ τὰ μετὰ τὸν πόλεμον ὀφειλόμενα.« Aztán minő szerkesztés volna az, hol a csata után való teendők megvitatására következnek csak a városvívás tárgyalása?!

Ha híret hozzák, hogy az ellenség az első taxist készül megtámadni, de nem tudni: hogyan, szaporítani kell a hátvédőket. Ha nagyszámú az ellenség, őrizkedni kell, hogy a katonaság a nagy tömeg látására meg ne döbbenjen. Ezek után részletes utasításokat ad a szerző arra az esetre, ha az ellenség nyerné meg a csatát, de arra az esetre is, ha a rómaiak. Mindenesetre nagy szerepe van a csata napján az előőrsi szolgálatnak, de a lesvetésnek és mindennemű hadicselnek és fufanguknak is. Itt utasításainak egy része ismét a lovasokból álló seregnek szól, más része a gyalogosokból állónak, illetőleg a lovasokkal kevert gyalog parataxisal végzendő műveletekre vonatkozik. Ez utóbbi esetben a lovasság a parataxis szélein áll fel, hogy az ellenséget bekeríthesse. Maga is bevallja, hogy az itt adott utasításokat voltaképen ismételte; ismerjük a VII. fejezetből. A támadás az ellenség egyik szárnya felé intézendő, a szekerek egy nyíllövésnyi távolságban legyenek a parataxis mögött, de a szekérőrök is rendelkezzenek hajító dárdával, parittyával vagy nyilakkal. Ha nincsen a seregnek *carrago*-ja, s az ellenséges haderő főként lovasokból áll, sziklás, mocsaras, erdős felületű térszínen kell a csapatokat felállítani. De éppen a támadás könnyebbsége kedvéért ne legyenek az ú. n. kevert seregben túlnyomó számmal lovasok: három egészen négyezer páncélos lovas az elég; ha mégis túlnyomó számmal volnának a lovasok, ezek álljanak az első taxisban s tőle egy vagy két római mérföldnyire a gyalogosok taxisa. Ezekkel kapcsolatosan régi taktikusok alapján a régiek »teljes phalanxát« (a *τελεία φάλαγξ*-ot) ismerteti.

Győzelmes csata után hálaimát kell adni, azután vizsgálni, hogy kik viselték magukat vitézül, kik nem. Amazokat meg kell jutalmazni, előléptetni, emezeket megfenyíteni. Azután lakjanak jól étellel a katonák, majd temessék el a halottakat. A hadi foglyokat, míg a háború tart, megölni nem szabad. Vereség esetén viszont rajta legyen a hadvezér, hogy cselvetéssel és váratlan támadásokkal a csorbát kiköszörülje. Fegyverszünetet megszegni tilos, mindazonáltal a hadvezér mindig résen álljon.

16. A szorosabb értelemben vett taktikai fejezetek közé Leó XV.-nek beszúrta az *ostromlásról* szólót. Az ostromlás

nagy tudást és sok ravaszságot tételez fel. Az ostromot megerősített táborból kell intézni. Az ostromlott hely kijárásai közelében egyes katonákat kell elhelyezni, hogy azok megjelentsék azt az esetet, midőn az ellenség kitörni készül. A legelső és legfontosabb intézkedés az legyen, a vívándó helyet úgy körülzárolni, hogy víz és élelem szerzésében megátolva legyen. Azután megjelölendő kinek-kinek a maga feladata. Ha népes az ostromlók serege, úgy felváltva éjjel-nappal talpon legyenek. A megerősített hely vívásához természetesen nemcsak egyetlen egy részről fogunk hozzáfogni; éppen a legerősebbnek látszó pontokat kell váratlanul ostrom alá venni. Előre kell tudatni az ostromlottakkal, hogy csak az öletik meg, kinek kezében fegyver lesz; annak az a haszna, hogy a győzők kevesebb ellentállásra találандanak. Leghathatósabb szer a nyilakra kötött égő kanócz; mert míg a várbeliek az oltással vannak elfoglalva, a létrákat lehet a falakhoz illeszteni. A hadi gépeket is kell alkalmazni, a bakoló gépet, az ostromló tornyot, a pajzstetőt, az összetolható létrákat stb. Az ellenfél részéről jövő árulókat szívesen kell fogadni, mert »ilyen helyzetben minden eszköz jó.« Az elfoglalt várlakosságával nem szabad szigorúan bánni; *Nicephorus* is kegyes volt a meghódolt longobárdokkal szemben az ilyen esetekben. Ha a rómaiak az ostromlottak, első sorban arról kell gondoskodni, hogy az erősség a kellő élelmi szerekkel legyen ellátva, s e végből el kell távolítani belőle minden nem fegyverfogható embert. Az ostromlók hadi gépei ellen viszont védőszerekkel kell szervezni az ellenállást. Legyenek szuroknak, kőnek, fatörzsnek bővíben. Azonkívül a támadás sikeresebb visszaverése czéljából tartaléksapatokkal is kell rendelkezni. Lázadóknak helyet kell kijelölni a várfalnál a többi katona között, feladatuk komolysága ott észretéríti majd őket. Vízartók vizével takarékosan kell bánni, úgyszintén a lövegeket nem pocsékolni. Utasításait végzi azzal, hogy útmutatást ad, miként kell gyorsan erődöt építeni az ellenség tudta nélkül.

17. A XVII. fejezet a *váratlanul intézett támadásokról* szól, tehát a *csatározásról*. Ebben mindazon eselszövényekről van szó, melyeket a nyílt csatát kerülő hadvezér alkalmazhat

az ellenséggel szemben. Hadd emeljünk ki egyetmást. Az ellenség követeit nyájas szóval kell tartani, de mihelyt elhagyták a táborn, rajta kell lenni, hogy az ellenséget megtámadjuk a követek megérkezése előtt. Igen tanácsos az ellenséget éjjel megtámadni, de akkor színleg oly előkészületeket kell tenni, mintha nyílt csatába akarnánk vele bocsátkozni; így járt el Heraclius császár idejében az avarok khagánja. Legjobb mindenestre, ha váratlanul nappal meg lehet közelíteni az ellenséget, s lovas haddal támadunk gyalog hadat. Pusztítani, dúlni ellenséges földön csak visszavonuláskor szabad. Hogy a sereg el ne tévedhessen, jelekkel kell megjelölni az utat, melyen a sereg ismét vissza fog térni. Ha kétféle lehetőség van az ellenséget váratlanul megtámadni, úgy két részre kell osztani a sereget, egyik részét a hypostrategos fogja vezetni, másik részét a strategos. De mindig résen kell lenni, hogy az ellenség részéről bekövetkezhető váratlan támadások ellen is védekezzen a sereg. Így például ha élelmiszerekre, vízre akad, meg kell óvatosan vizsgáltatni, hogy nincs-e megmérgezve. Sok van ez utasítások között, mit már a IX. fejezetből is ismerünk. A fejezetnek a végén a vizsgáló portákról mond el egyetmást.

18. A XVIII. fejezet arról szól, hogy »*Mit kell tudni a különféle nemzetbeli és római paratarisok mibenlétéről.*« Kétségtől a Taktika legértékesebb fejezete, mert ethnographiai megfigyeléseket tartalmaz a turkokra, frankokra, longobárdokra, sklavinokra, de kivált a szaraczénusokra vonatkozólag. A fejezet elején különböző bizánczi csatarendeket ismertet a szerző, a végén pedig utasításokat ad a seregrészek elhelyezésére és legénységök számára nézve. Mivel e fejezetnek a fordítása megjelenik a m. tud. Akadémia által sajtó alá adott millenniumi műben,¹⁾ nem adom kivonatát, hanem kérem, hogy az érdeklődő abból a munkából elégítse ki további tudásvágyát.

19. A XIX. fejezetben *A tengeren való megütközésről* szól. A XVIII. fejezet után ennek van legnagyobb értéke, mert tájékoztat a bizáncziak tengeri hadviseléséről. A császári hajóraj strategosa gondoskodik a tengeri naszádok építéséről, de

¹⁾ Az 1—89. lapokon.

ügyeljen arra, hogy könnyűjáratúak legyenek; fel legyenek szerelve horgonynyal, alattságokkal, evezőkkel és evezőpadokkal, vitorlarudakkal, árboccezal, továbbá kivájt fatörzsekkel, deszkákkal; legyen a hajókon csepű, szurok, kátrány, fűrészek, bárdok stb. A hajó elő részén *egy tüzet okádó rézeső* legyen alkalmazva, a fedélzet közepén, az árbocz mellett, — meg egy fakerítvény, melyből a hajó legénysége lövegeit szórja. A naszádok nagysága különböző lehet. A császári hajóraj közepes nagyságú hajóinak evező és egyuttal harczó legénysége — egy-egy hajón — 100 emberre rúgjon; ez a legénység kétsorosán evez; élén áll a naszád *kentarchosa*. Egyéb tisztek: a *lobogókezelő*, a két *kormányos*, a kiknek egyúttal *protocarbibus* a nevök, a *hajótűzér* és a *horgonyvető*. A nagyobbfajta naszádok legénységének száma 200-ra rúgjon, a kisebbeké 50-re. A hadihajók mellett teherhajók is legyenek, ezek a harczó hajó legénységének mintegy a máhivonatát teszik. A teherhajók legénysége is fel legyen fegyverkezve. Minden három—öt naszádnak egy *comes* áll az élén, ki a császári hajóraj strategosának van alárendelve. Ennek alája vannak rendelve a *themák* (a tartományok) naszádjai is, melyeknek régebben Leó előtt drungariusok és turmarchesek álltak az élén. A tengeri harcra is előzetesen be kell gyakorolni a legénységet, de kézre menő harcot lehetőleg kerülni kell, mert az öldöklő. A csatát, ha csak lehet, az ellenséges partvidék közelében kell vívni, hogy a katonák eldobva fegyvereiket, honi földre ne menekülhessenek. Csatában a vezényszót lobogójelzéssel kell helyettesíteni. A jelzés a hadvezér naszádjáról, melynek a legnagyobbnak kell lenni, fog történni. A hajókat lehetőleg félkörben kell elhelyezni, az ív derekán álljanak a legerősebben felszerelt hajók; de egyenes vonalban is fel lehet állítani őket, sőt két vagy három harczzonalban is, a mikor is a hátulsók az elülsők támogatására vannak hivatva. Legtanácsosabb szer a gyúlóanyagokkal megtelt edények, melyeknek a hajókra való hajtásával tömérdek kárt lehet okozni. Igen alkalmasak az ugyancsak gyúlékony anyaggal megtöltött kisebb csövek is, melyeket a katonák kézzel hajítanak az ellenség arczába. Győzelmes csata után a zsák-

mányt ki kell osztani a katonaság között és azt egyébként is megjutalmazni.¹⁾

20. A XX. fejezetben *Általános elveket* hordott össze Leó. Itt is foglaltatnak utasítások, hogy milyen legyen a hadvezér, hogyan és mik fölött tanácskozzék, hogyan emelje bátorságát a seregnek, mit tegyen ostrom alkalmával, szóval oly általános utasításokat melegít fel itt ismét, melyeket elszórtnan már a korábbi fejezetekben olvashattunk.

21. Az *Összefoglalás* ezek után nem is lehet egyéb erkölcsi elmélkedések gyűjteményénél, melyek a szerzót egyrészt újabb hadvezéri tulajdonságok elősorolására vezetik, másrészt arra készítetik, hogy a hadvezérnek figyelmébe ajánljon egyes katonai tanokat, így a fegyverkedéstant, csillagászatant, orvostudományt, papi tudományt, építés- és ostromműtant, logisztikát és taktikát. Megadja ezeknek fogalmi meghatározását is. Így például a *fegyverkedéstan* főfeladata »a tetest körülvenni a kellő és rája illő, ellenálló képességgel bíró és jól készült fegyverekkel; kellékek legyen egyúttal, hogy esinosan is álljanak. De dolga megállapítani azt is, kiesoda fegyverszolgálatra alkalmas ember.« A katonai *építéstan* főfeladata megállapítani a seregnek tábori elrendezését, kijelölni minden helyet, ahol vesztegelhet, utat, melyen menetelhet. Az *ostromműtan* (mechanika) feladata városok és erősségek falainak védelmi karba való helyezése. A *logisztika* (számítás-tan) dolga »felosztani a sereget contuberniumokba, taxisokba, turmákba, drungusokba, zászlóaljakra, kentarchiákba, dekarchiákba, pentarchiákba, — megállapítani, kik a fiatalok, kik az öregek, a nyomorékok, a betegek, kiknek kell hivatali szolgálatot teljesíteni, — különválasztani a szálasabb legényeket az alacsonyabb termetűektől, kik álljanak a tagsor elején, kik a végén, s végre meghatározni az egyes seregrészek szám-arányát.« Később hozzáteszi, hogy feladata még a logisztikának intézkedni a katonák szükségletei és felszerelése dolgában. A logisztika teendőit csak írástudó emberek fogják végezhetni. »A *taktika*, taxistan, dolga megmutatni, milyen

¹⁾ Bővebben ismerteti e fejezet tartalmát *Gfrörer Byzantinische Geschichte* II. 410—425. lapjain.

alakzatokba állhatnak fel a tagmák, mik a teendők az ellenség támadásának visszaverésére, a támadás mily módon történjék, mily mozgásokat végezzenek az egyes taxisok, minő helyen és milyen alkalommal?»

A hadvezérhez intézett intelmekkel fejezi be művét.¹⁾

22. Ime a mű részletes tartalma. Nem olyan értelemben vett taktikus munka tehát, minő például az *Aelianus*-é, s így nem is illelné meg az a cím: *Hadi Taktika*, hanem tán inkább az, melyet az egyes fejezetek élén olvasunk, tudniillik *Πολεμικαὶ παρασκευαί*, vagyis *Előkészületek a háborúra*. A görög taktikus munkáknak egyáltalában nem igen vannak kielégítő címeik, minek nagyrészt az lehet az oka, hogy egy gyűjteményes kötetbe foglalták, s ez alkalommal a másolók helyet hagyva a minimummal irandó címek számára, csak később önkényesen írták azokat oda. Az a cím, mely a kevésbbé régi Leó-kéziratokban van, az archetypus bevezető soraiából került beléjük. Ez a cím: *Λέοντος ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις*, megvan a *Barberinianus*ban és *Escorialensis*ben s a fiatal kéziratokban. A híres *Laurentianus* Plut. LV. 4-ben egy több sornyi introductiót találunk, mely ekként hangzik: *Λέοντος ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις· ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσιου καὶ προσκυνητῆς Τριάδος, τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν Ἀέων, ὁ εἰρηνικὸς ἐν Χριστῷ αὐτοκράτωρ, πιστός, εὐσεβής, ἀεὶ σεβαστός, αὐγουστος*. Mindenesetre összehasonlítva a fejezetek élén álló cízzel, nem igen tudhatjuk, hogy melyiknek adjuk az elsőséget, s csak tekintettel arra, hogy a kivonatra vonatkozólag, melyet Leó készítettett, egy kódex²⁾ tartalomjegyzékében ez olvasható: *Ἐκ τῶν τακτικῶν Ἀέ-*

¹⁾ Tisztán katonai szempontból ismerteti a művet *Jähns M.*: »Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance (Technischer Theil, Leipzig 1880)« cz. művében a 476—478. lapokon röviden, valamivel bővebben »Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland (I. Abth., München und Leipzig 1889)« cz. művében a 160—168. lapokon.

²⁾ A *Bernensis* 97-ben.

οντος δεσπότητος Ρωμαίων αυτοκρατορος, — no meg rövidség okáért is adjuk munkájának e czímet: *Τὰ ἐν πολέμοις τακτικά* = A hadi taktikáról.

III.

Valóban Bölcs Leó-e szerzője ennek a Taktikának?

1. Erre a kérdésre a byzanci törvénykönyveknek alapos ismerője, a három éve meghalt *Karl Eduard Zachariae v. Lingenthal*, a görög-római jogtudománynak atyamestere, »Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts«¹⁾ című értekezésében tagadólag felel. Az ő nézete szerint a Taktika szerzője a 717—741 között uralkodó III., vagy amint újabb időig hibásan nevezték, izauriai Leó császár.

Minő okok bírhatták erre a véleményre?

2. Nézete szerint először is nem valószínű, hogy a szelidebb lelkű VI. Leó a hadtudománynyal ily behatóan foglalkozott volna. Az ilyen foglalkozás inkább III. Leó természetének felelhetett meg, ki harcziás lelkületű császár volt, a hadügyet a fejlődés magas fokára emelte, az arabokra Konstantinápoly falai előtt és a tengeren rettenetes csapást²⁾ mért. Meg nem értheti azt, hogy azon esetben, hogyha VI. Leó volna a Taktika szerzője, annak VIII. fejezetében semmi hivatkozás nem történik a Leó által kiadott Procheiron-ra és Basilikákra. Viszont az úgynevezett *Leges militares*, melyeket már *Leunclavius* adott ki a *Jus Graeco-Romanum* II. kötetében 1596-ban, s melyek megvannak egy 903-ban írt *Bodleianus-kódex*ben, a *Justinianus-féle Digestákból* oly átdolgozásokat tartalmaznak, minőknek a Basilikákban és magyarázóiban nincsen nyoma. Ugyanígyen oknál fogva teszik az *Appendix Eclogae-t*, melyben a Taktikából idézetek foglaltatnak,

¹⁾ Byzantinische Zeitschrift III. évf. 1894. 437—457. lapjain.

²⁾ L. *Hertzberg*: *Gesch. d. Byz.* 69. lapját.

a IX. évszázba. Végre ha a Taktikát Böles Leó közölte volna, az említett Bodleianus-kódex másolója nem tisztán ἐξ τῶν τακτικῶν-t írt volna a »Leges militares« homlokára, hanem Leó uralkodása idejében okvetetlenül hozzátette volna a βασιλικῶν-t, hogy tudtára adja vele az olvasónak, hogy a legújabb császári edictumokból való kivonat, amit ad.

Ha tehát a Taktikának nem lehet VI. Leó a szerzője, ki lehetne más, ha nem III. Leó? Ez tudniillik a tőle közölt Procheiron előljáró beszédében kijelenti, hogy a korábbi ἐγχειρίδιος (törvénykönyv)-et már elődei érvényen kívül helyezték, de nem teljesen. Itt tehát az isauriai Leó és Konstantin császároknak amaz Eclogájáról van szó, melynek egyes büntető jogi rendelkezései a Procheironba, illetőleg a Basilikákba felvették. Már pedig a Leó-féle Taktika előljáró beszédének a végén a szerző ugyancsak az ἐγχειρίδιος szóval említést tesz egy kivonatos törvénytárról, melyet már korábban közzétett. Itt persze kronologiai nehézség is forog fenn, mert az Eklogát¹⁾ 740. márczius havában hirdették ki, III. Leó pedig 741. jún. 18-án már meghalt. De ezt a nehézséget későbbi kutatás majd még elhárítja.

Ez Zachariae v. Lingenthal elmélete, melyre voltaképen »Zum Militärgesetz des Leo« cz. korábbi közleményében²⁾ már előkészítette a szaktudósokat. Már ott hangoztatta, hogy a Taktika előljáró beszéde végén használt ὡσπερ οἶν ἄλλον τινὰ πρόχειρον στρατηγικὸν νόμον kitétel csakis a III. Leó πρόχειρος νόμος-ára vonatkozhatik, mert a Basilius császár és két fia által kihirdetett πρόχειρος νόμος szerzőségét csak még sem tulajdoníthatta magának Böles Leó?!

3. Ezek után a fenti kronologiai nehézségnek is hamar akadt elhárítója, Karl Schenk személyében, ki »Kaiser Leon's des III. Walten im Innern« című értekezésében³⁾ minden további vizsgálat nélkül magáévá teszi Zachariae elméletét, s az amattól bevallott kronologiai nehézséget úgy kívánja megszüntetni, hogy azt tételezti fel, hogy az Ecloga már több

¹⁾ A Codex Justinianeusnak görögnyelvű kivonata.

²⁾ Byzantinische Zeitschrift II. évf. 1893. 606—608. lapokon.

³⁾ Byzantinische Zeitschrift V. évf. 1896. 257—301. lapjain.

évig ki volt dolgozva, mielőtt publikáltatott, a Taktika pedig e publikáció előtt adatott ki.

Így tehát minden rendben volna. Elfogadják a Zachariae véleményét. De íme! a tek. Magyar tud. Akadémia auspiciumi mellett mégis kiadatik a Taktika egy terjedelmes fejezete a magyar honfoglalás kútfői között, mint Böles Leónak a munkája?!

A német alaposság lelkeszavú hirdetői, ha olvasták és ismerik a nagynevű *Zacharjæ v. Lingenthal* véleményét, megdöbbenéssel nagyfokú tájékozatlanságot konstatálhatnak az új kiadó eljárásában.

Hogy a vádnak elejét vegyük, iparkodunk eljárásunkat igazolni.

4. A tőlünk ismert régi kéziratok egyikében sincsen megemlítve Leó mellékeve *τοῦ σοφοῦ* vagy *τοῦ σοφωτάτου*; ez tény. De ezzel szemben áll *Nicephorus Phocas* császárnak tanúságtétele. Ez a kiváló hadvezér és hadtudományi író *Περὶ παραδρομῆς πολέμου* (A csatározásról) című munkája XX. fejezetében ezt írja: *Τῶν πολεμίων μετὰ μεγάλης καὶ βαρείας δυνάμεως τὰς χώρας ἡμῶν περιπολοῦντων, ἐκτριβόντων τε καὶ ἀφανιζόντων, καὶ πολιορκίας κάστρων διαμελετώντων, φυλαττομένων δέ, τοῦ μὴ παρὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν στρατευμάτων ἐνεδρευθῆναι, ἀλλὰ μᾶλλον αὐτοὺς ἐνεδρεῦσαι μηχανωμένων· εἰ μὴ ἀξιόλογος Ῥωμαϊκὴ δύναμις εἰς ἀντιπαράταξιν τούτων ἐστὶ, δυναμένη τούτους καταγωνίσασθαι· τοῦτο δεῖ σε, ὦ στρατηγέ, διαπράξασθαι, ὅπερ καὶ ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις γέγονε, καθὼς ἢ συντεθεῖσα στρατηγικὴ βίβλος παρὰ τοῦ αὐοιδίμου καὶ σοφωτάτου βασιλέως Λέοντος διαλαμβάνει. ἢ καὶ οἱ ἐντυχόντες σαφῶς τὰ περὶ τῶν λεχθησομένων ἐπίστανται.*¹⁾ Ezen Böles Leó Taktikájára való egyenes hivatkozás után elmondja, hogy amannak idejében Nicephorus Phocas nevezetű hadvezére úgy győzedelmeskedett a ciliciai szaraczénusok haderején, hogy feldúlta és felperzselte tartományait, Halebet és Antiochiát is elfoglalta. Ugyanezt bizonyítja Leó is a Taktikában, a XI. fejezet 25. §-ában: »Tudjuk, hogy ezt [t. i. az ellenség félrevezetését] *Nicephorus*

¹⁾ Nic. Phoc. ed. Bonn. (Leo Diaconus) 241. lapján.

hadvezérünk is megcselekedte, midőn megfelelő haderővel Szíriába küldték. *Tömérdek zsákmányt ejtett*, mert ellenséges földön így változtatá meg táborhelyét, jóllehet szemben állott az ellenséggel, melyet Apulpher az Eunúchos, a szaraczénusok vezére, vezetett volt háborúba, tehát a barbár haderővel szemben; a barbár hadifoglyokat s minden egyéb zsákmányát kár nélkül biztosította magának, ki is fosztogatta az ellenséges tartományt.«¹⁾ Megerősíthető ez a Taktika egy második helyével. Leó tudniillik a XVII. fejezet 83. §-ában ezt írja: »Ugyanígy [t. i. az ellenséget félrevezetve] cselekedett *Nicophorus* hadvezérünk is; midőn t. i. Apulpher, a szaraczénusok emirje Kappadóciába rontott be, ő fosztogatta-dúlta Tarzust és egész Ciliciát, s a szaraczénusoknak tömérdek kárt okozott.«²⁾

Lássuk a bizonyítékok egyéb sorozatát.

Tudjuk, hogy III. Leó előtt nem uralkodott *Basilius* nevezetű császár Byzáncban. Már pedig a Taktika IX. fejj. 13. §-ában ezt olvassuk: (A folyami átkelésről) »Ismeretes előttünk, hogy ezt a mi örök emlékezetű atyánk és császáruk *Basilius* is megcselekedte volt, midőn a szíriai Germanikeia ellen vezetett hadjáratot,³⁾ előre biztosítván magának a Paradeisos nevű folyót, s lámpásokkal állván annak közepén, az ő jelenlétében és biztos intézése mellett az egész alája rendelt sereg veszély nélkül és könnyen kelt által; sőt még kezét is nyujtotta s a katonák némelyike, ki veszedelemben forgott, az ő segítségével mellett menekedett meg.«⁴⁾ A XVIII. fejj.

¹⁾ Τοῦτο δὲ καὶ Νικηφόρον ἴσμεν, τὸν ἡμέτερον στρατηγὸν πεποιημένοι, ὅτε κατὰ Συρίας ἀπεστάλη παρ' ἡμῶν μετὰ δυνάμεως ἰανῆς, πολλήν τε ποιησάμενος λεηλασίαν, καὶ οὕτω μετατεθεὶς ἐν μέσῃ τῇ πολεμίας, τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ που συνηγμένον, οὗς Ἀπουλφερ ὁ Εὐνούχος, ὁ τῶν Σαρακηνῶν στρατηγός, ἐπεφέρετο, ἤγουν τῶν βαρβαρικῶν δυνάμεων, τὴν τε αἰχμαλωσίαν τὴν βαρβαρικὴν καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην πραιδαίαν, ἣν εἶχεν, ἀβλαβῶς διεσώσατο, λεηλατήσας τὴν πολεμίαν.

²⁾ Τοιοῦτον πεποίηκε Νικηφόρος, ὁ ἡμέτερος στρατηγός· Ἀπουλφερου γάρ, τοῦ τῶν Σαρακηνῶν ἀμφοῦ, τὴν Καππαδοκίαν καταδραμόντος, αὐτὸς τὴν Ταρσοῦν καὶ πᾶσαν Κιλικίαν κατελήρσατο, πολλὴν Σαρακηνοῖς ἐργασάμενος τὴν βλάβην.

³⁾ 880-ban, l. *Sym. Magister* 692. lap. Ugyanebben az évben halt meg Konstantinus is, Basilius legidősebb fia.

⁴⁾ Τοῦτο γὰρ καὶ τὸν ἡμέτερον ἀείμνηστον πατέρα καὶ βασιλέα Βασίλειον πεποιημένοι γνωσκόμεν, ὅτε κατὰ Γερμανικίας, τῆς ἐν Συρίας, τὴν

100. §-ában a szlávokról ezt mondja: »Őket ősi erköléseikből a mi Istenben boldogult atyánknak, a rómaiak egyeduralkodójának, *Basilius*nak sikerült kivetkeztetni, ki görögösítette őket, római minta szerint való főnököknek rendelte alá és a keresztiséggel őket megajándékozván, egyúttal főnökeik rabigája alól felszabadította;¹⁾ tanította arra, hogyan kell a rómaiakkal háborúskodó népek ellen hadakozniok, s így mivel ezekben bizonyos serénységet fejtett ki, elérte vele azt, hogy a rómaiaknak nem kelle többé aggódniok a szlávok sokszori lázongása miatt, pedig régenten részökről sok zaklatást és háborúidőket szenvedtek volt el.«²⁾ Ugyane fejezet 123. §-ában a szaraczenusokról ezt írja: »Idomosságuk és az a mód, melylyel háborúkban el szoktak járni, jobbnak tapasztaltatott, mint minden más népé. Ezt hypostrategosaink révén, kik ellenök gyakran intéztek támadó háborút, s kiket ez irányban kikérdeztünk, tudtuk meg, kiolvastuk nemkülönbén ama jelentésekéből, melyeket uralkodó-elődeinkhez felterjesztettek volt, s hallottuk kivált Istenben *megboldogult atyánktól*, ki ellenök sokszorta vezetett volt hadat.³⁾

ἑστρατεῖων ἐποιήσατο, προκαταλαμβάνοντα μὲν τὸν Ἰακράδεισον λεγόμενον ποταμόν, παραστάντα δὲ μετὰ λαμπάδων κατὰ τὸ μέσον, καὶ τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ καὶ ἀσφαλείᾳ πάντα τὸν ὑπ' αὐτὸν στρατὸν ἀπαθῶς καὶ εὐκόλως διαβιβάζοντα, ὡς καὶ χεῖρα δοῦναι πολλῶν καὶ δι' ἑαυτοῦ τινος τῶν στρατιωτῶν κινδυνεύοντας ἀνασώσασθαι.

¹⁾ V. ö. *Theoph. Cont. Vita Basilii* 288. s k. l.: ἀκολούθως γὰρ τοῖς λουκοῖς καὶ τῶν κατὰ τὴν ἐσπέραν πραγμάτων ἐπὶ πλέον ἀμεληθέντων ἐπὶ τῆς βισιλείας τοῦ Μιχαήλ, καὶ πάσης σχεδὸν Ἰταλίας, ὅση τῇ καθ' ἡμῶς νέῃ Ῥώμῃ προαφόριστο, καὶ τῶν πλείστον τῆς Συκελίας ὑπὸ τῆς γειτορούσης τῶν Καοχηδονίων δυνάμεως καταπολεμηθείσης καὶ ὑποφόρου τοῖς βαρβάρους γεγενημένης, ἔτι γε μὴν καὶ τῶν ἐν Ἰαννονίᾳ καὶ Δαλματίας καὶ τῶν ἐπέκεινα τούτων διακεκμημένων Σκυθῶν, Κροφιάτου φημί καὶ Σέρβλοι καὶ Ζαχλονοῖ Τεβρουνοῖται τε καὶ Καναλίται καὶ Δοαλητιανοὶ καὶ Πενταροί, τῆς ἀν' ἡμῶν τῶν Ῥωμαίων ἐπικρατείας ἀφηνιάσαντες αὐτόνομοι τε καὶ αὐτοδέσποτοι καθεστῆκωσαν, ὑπὸ ἰδίων ἀρχόντων μόνον ἀρχόμενοι. οἱ πλείστοι δὲ τὴν ἐπὶ πλέον ἀπόστασιν ἐνδεικνύμενοι καὶ τοῦ Θεοῦ βαπτίσματος ἑαυτοὺς ἠλλοτρίωσαν, ὡς ἂν μηδὲν ἐνέχυρον τῆς πρὸς Ῥωμαίους φιλίας καὶ δουλώσεως ἔχοντες. V. ö. a 293. l.-t is.

²⁾ U. *Byzanczi kútfők*. Közlik Marczali Henrik és dr. Vári Rezső. 53. lap.

³⁾ U. o. 63. l.

5. A műnek egyéb történelmi vonatkozásaira tanulmányunk I. és II. fejezetében már hivatkoztunk; de legyen elég itt hangsúlyozni azt, hogy az egész XVIII. fejezetet későbbi toldománynak kellene tartanunk, hogy számos históriai vonatkozását megérthessük; pedig éppen VI. Leó idejéből fennmaradt az Ambros. C. 256. Inf. és a Paris. reg. gr. 3111. számú kéziratokban a következő epigramma, mely a Taktikára és szerzőjének a XVIII. fejezetben közzétett ethnographiai megfigyeléseire czéloz:

*Βιβλιον τῆσδ' ἐπέεσσι τεὸν νόον ἔνθεο χαίρων
 Ἀυσονίων σκηπτοῦχε Λέων, καὶ μέμνεο φρεσὶ
 τάξιν ὅπως πολέμοιο θέης γλαφυρῆς ἀπὸ τέχνης,
 καὶ ταχὺ βάρβαρα φύλα τεῆς διὰ χειρὸς ὀλέσσης
 ὅσα βόρεια νότου τε ἀλαζονίας Σαρακηνούς.¹⁾*

Ezek azok a pozitív argumentumok, melyek amellettt tanúsíthatnak, hogy Bölcs Leó a szerzője a fennebb ismertetett Taktikának. De a német tábor azt állíthatná, hogy mégsem valószínű, hogy Bölcs Leó írta, talán inkább csak az ő rendelkezésére írta meg, illetőleg dolgozta át valaki.²⁾

Tartozunk tehát bebizonyítani azt, hogy a Taktikán a császári író szubjektivitása eléggé kidomborodik és hogy az bizonyos tekintetben egységes szerkezetű munka. Vagyis ismeretendő a Taktika jellege, szerkezete és vizsgálandó viszonya a görögök korábbi taktika-irodalmának termékeihez. De mielőtt ehhez hozzáfognánk, mindenekelőtt röviden áttekintést kell nyernünk a görög taktika-irodalom felett.

¹⁾ Kiadta újabban Förster R.: Studien zu den griechischen Taktikern (I. Über die Taktika des Arrian u. Aelian. II. Kaiser Hadrian und die Taktik des Urbicinus) című értekezésében (Hermes. XII. 1877. 426—471. l.) a 462. lapon.

²⁾ Jähns Gesch. der Kriegswissenschaften című műve 168. lapján Leo Magister-re gondol, ki Bölcs Leó kortársa és intímusa volt, s kit a *Καταύλας* melléknévvel különböztetnek meg Leo Magistertől, a philosoph és matematikustól. Konstantinus Porphyrogenitus császár tanúsága szerint (De caerim. aulae Byzantinae p. 456.) Leó császár megbízásából egy munkát írt az udvari szertartásról utazások alkalmával. Konstantinus tudatlanságát emeli ki.

IV.

A görög taktika-irodalom vázlatos története.

1. Tudvalevő dolog, hogy a tudományok fogalma és köre meghatározásában a sophistáknak elvitázhatatlan érdemeik vannak. Így a taxis- és hadvezetést tanban is igyekeztek oktatni honfitársaikat. *Socrates* is fölismerte e tanok tanításának fontosságát. *Xenophon*, ki maga is kitünő hadvezér volt, a socratesi *Memorabilia*-kban ¹⁾ így nyilatkoztatja mesterét: »Bizony szép tudomány a taktika. A rendezett hadsereg ugyanis rendkívül különbözik a rendezetlentől, miként kövek és vályog, fa és cserép, melyek rendezetlen halmazatban mire sem jók, de nihelyt alul, illetőleg felül elrendeztettek a sem nem rothadékony, sem nem oldódó anyagok, a kövek, illetőleg a cserép, közbül pedig a vályog és a fa, ez az építő anyag legott nagyon becses birtokká válik.« Nemkülönböztetjük *Xenophon* följegyzéseiből ²⁾ azt, hogy *Socrates* szerint milyennek kell lennie a jó hadvezérnek. Magának *Xenophon*-nak *Λακεδαιμονίων πολιτεία*-jából ³⁾ megismerkedünk a lacedaemonok taktikájával; munkácskájának 11., 12. és 13. fejezete a görögök taktika-irodalmának legrégebb, értékes terméke. De elszórva egyéb irataiban is találhatók taktikus utasítások, így az *Anabasis*-ban, ⁴⁾ *Cyropaedia*-ban, ⁵⁾ *Hipparchicus*-ban, ⁶⁾ és ha szabad még idevonni a *Cynegeticus* XII. fejezete miatt, mely-

¹⁾ ΠΙ. 1. 7.: Καλὸν δὲ καὶ τὸ τακτικὸν εἶναι. πολὺ γὰρ διαφέρει στρατεύματα τεταγμένον ἀτάκτου, ὥσπερ λίθοι τε καὶ πλίνθοι καὶ ξύλα καὶ κέραμος: ἀτάκτου μὲν ἐρημιμμένα οὐδὲν χρήσιμά ἐστιν, ἐπειδὴν δὲ ταχθῆ καίω μὲν καὶ ἐπιπολῆς τὰ μήτε σηπόμενα μήτε ἐγκόμενα οἷ τε λίθοι καὶ ὁ κέραμος, ἐν μέσῳ δὲ αἷ τε πλίνθοι καὶ τὰ ξύλα ὥσπερ ἐν οἰκοδομίᾳ συντίθενται, τότε γίνεται πολλοῦ ἄξιον κτίημα οἰκία.

²⁾ *Memorab.* ΠΙ. 1.

³⁾ Kiadta *L. Dindorf* a *Xenophontis scripta minora* közt (Lipsec, Teubner, 1892. II. kiad.) a 167—187. lapon.

⁴⁾ IV, 8, 9—10. §.

⁵⁾ ΠΙ, 3, 26.

⁶⁾ IV—VI. fej.

ben a vadászatot a harcizás helyes előgyakorlatának mutatja be.¹⁾ Midőn a görögök költészetének hanyatlásával a tudományok ápolása kezdett lendületet venni, csakhamar a Taktikának is akadt a maga tudós feldolgozója a Kr. sz. e. 350. körül élt *Aeneas* személyében, ki »stratégikus könyveket« írt. Fenmaradt tőle egy munka: *Πῶς δεῖ πολιορκουμένους ἀντέχειν* (= Ostromlottak hogyan álljanak ellent) czímmel. Nagy Taktikájának egy része lehetett e mű.²⁾ Támogatja ezt a véleményt főkép *Aelianus* állítása, ki Aeneasról mint taktikus íróról emlékszik meg. Idézem e helyet,³⁾ mert közli ott velünk az előtte élt taktikusírókat. Azt mondja t. i.: »A homerusi taktika *Stratocles*-ben, *Hermeas*-ban és kortársunkban, *Fronto*⁴⁾ volt konzulban talált feldolgozókra. De elméleti részét a Taktikának *bővebben* kidolgozta *Aeneas*, ki czéljuknak megfelelő stratégikus könyveket is szerkesztett, melyekből kivonatot készíté a thessaliali *Cineas*;⁵⁾ nemkülönben az epirusi *Pyrrhus*⁶⁾

¹⁾ Ezért szentel *Urbicius* taktiko-sztratégikus munkájában a XII. fejezetben a vadászati utasításoknak is kitérést.

²⁾ Kiadták *Hug* (Lipsee 1874.), *Hercher* (Berlin 1870.), *Kocchly* és *Rüstow* a Griechische Kriegsschriftsteller (Lipsee 1853.) I. kötetében; magyarra ford. — ha jól tudom — *Telfy I.* a Ludovica Akad. Közönlönyében. — Xenophonnal egykorúvá teszi *Christ W.*: Geschichte der griech. Litteratur bis auf die Zeit Justinians. München 1890. II. kiad. 308. l., de v. ö. *Schwarz* czikkével a *Pauly-Wissowa* Realencyclopaedic der class. Altertumswissenschaft I. 1. (Stuttgart 1893.) 1020. lapján.

³⁾ Καὶ περὶ τῆς καθ' Ὀμηρον τακτικῆς ἐνετιχόμεν συγγραφεῦσι Στρατοκλέϊ καὶ Ἐρατρίᾳ καὶ Φρόντωνι τῷ καθ' ἡμᾶς ἀνδρὶ ὑπατικῷ. ἔξιργάσαντο δὲ τὴν θεωρίαν Αἰνείας τε διὰ πλειόνων, ὁ καὶ στρατηγικὰ βιβλία ἰκανὰ συνιστάμενος, ὃν ἐπιτομὴν ὁ Θετιάλος Κινέας ἐποίησε, Πύρρος τε Ἰππειώτης τακτικὰ συνέταξε καὶ Ἀλέξανδρος ὁ τοῦτου υἱὸς καὶ Κλέαρχος· εἰ δὲ Πανσανίας Ἰθάγγελος τε καὶ Πολύβιος ὁ Μεγαλοπολίτης ἀνήρ πολυμαθῆς Σκιπῶνι συγγενόμενος, Ἰσθλοεμὸς τε καὶ Ἰσικράτης· ὁ δὲ στωικὸς Ποσειδώνιος καὶ τέχνην τακτικὴν ἔγραψεν, ἄλλοι τε πλείονες, οἳ μὲν εἰσαγωγίας, ὡς Βύρων, οἳ δὲ καὶ τοπικὰς πραγματείας ἐξέδωκαν. Az itt említett írók egy részének éppen csak a nevét ismerjük.

⁴⁾ Ez talán latin nyelven írt.

⁵⁾ V. ö. *Susemihl*: Gesch. d. griech. Litter. in der Alexandrinerzeit. I. (Lipsee 1891.) 559. l.

⁶⁾ V. ö. *Cicero* Epist. famil. IX, 25, 1: »Summum me ducem litterae tuae reddiderunt; plane nesciebam te tam peritum esse rei militaris. *Pyrrhi* te libros et *Cineae* video lectitasse.« *Plutarchus* Pyr-

is szerkesztett egy Taktikát és fia *Alexander*,¹⁾ azután meg *Clearchus*,²⁾ Folytatólag *Pausanias*,³⁾ *Euangetus*⁴⁾ és a megalopoliszi származású *Polybius*,⁵⁾ egy nagy tudományú férfiú, ki Scipióval érintkezett volt, *Eupolymus* és *Iphicrates*. Írt egy taktika-tant a stoa híve, *Posidonius* is, és még több más, kik Vezérfonalakat írtak, mint például *Bryon*,⁶⁾ míg mások speciális iratokat is tettek közzé e tárgyról.«

Ezek közül az itt említett Taktikák közül csak a *Posidonius*-é maradt ránk tanítványának, *Asclepiodotusnak* neve alatt.⁷⁾ Száraz, szigorúan elméleti munka, mely 12 fejezetben

rhus 8: τῆς δὲ περὶ τὰ ξείως καὶ στρατηγίας ἐπιστήμης αὐτοῦ καὶ δεινότητος ἔνεστι δειγμάτων λαβεῖν ἐκ τῶν γραμμάτων, ἃ περὶ τούτων ἀπολέλοιπε.

1) *Plut.* u. o.; 272-ben atyja utóda lett. L. *Pauly-Wissowa* s. v. Alexandros 7. p. 1410.

2) Erről *Köchly* és *Rüstow* id. munkájuk II. a. 29. s. k. lapján azt tartják, hogy Aristotelosnek az a híres barátja volt, ki Cyprus szigetén Soloiban született.

3) Hogy ez a Suidas-nál említett lakón Pausanias-e (*Flach* Hesychius Milesius-kiadása s. v. *Παυσανίας*-hoz írt jegyzetében lehetségesnek tartja) fölötte kétséges.

4) V. ö. *Plutarchus* Philopoemen 4: τῶν δ' ἄλλων ἀναγνωσμάτων μάλιστα τοῖς Ἐὐαγγελίου τακτικοῖς ἐνεφύετο.

5) A görögöknek jeles történetírója, ki körülbelül 211—127-ig élt Kr. sz. e. *Ἱστορίαι* című nagy munkája csonkán jutott ránk. Taktikájára vonatkozólag idézi még *Aelianus* III. 4. alatt, mondván: "Ὀρον δὲ αὐτῆς (t. i. τῆς τακτικῆς) ἔθεντο Σινείας μὲν ἐπιστήμην εἶναι πολεμικῶν κινήσεων, Πολύβιος δέ, εἰάν τις πλῆθος ἄτακτον παραλαβὼν τοῦτο συγκρίνη καὶ καταλογίσας συλλοχίσῃ παιδεύσῃ τε χρησίμους τὰ πρὸς τὸν πόλεμον. V. ö. még XIX. 10. — Ő maga *Históriai* IX. könyvének 20. fejezetében ezt mondja: ὑπὲρ ὧν (t. i. σχημάτων) ἡμῖν ἐν τοῖς περὶ τὰς τὰ ξείως ὑπομνήμασιν ἀκριβέστερον δεδῆλοται.

6) E név valódiságát *Köchly-Rüstowék* id. m. II. 6. 291. l.-n kétségbevonják; valami Bryon-ról v. Brion-ról nem tudunk semmit, de *Aelianus* egy párisi kódexe, a 2527. sz. görög kézirat, e helyen *Βρίων*-t ad; már pedig ismerünk Suidas s. v. *Ἰππαρχία* és s. v. *Κράτης*-ből egy achajai Bryon-t, ki cinikus volt, a thebai Crates tanítója, tehát 350 körül élt; a stoa-híve, *Posidonius*, mellett a cinikus iskolából is felemlíthető egyet *Aelianus*.

7) A Parisinus 2522., 2435. és 2528. sz. kéziratokban, melyekből először és utoljára kiadták a munkát *Köchly* és *Rüstow* idézett művek IIa. kötete 127—197. lapjain. — De megvan nevezetesen a *Mediceo*-

szól a csatarendről, a harcosok milyenségéről, szekerekről, elefántokról, taxismozgásokról és vezényszavakról. Nem maradt korunkra taktikus munka, mely oly szigorúan ragaszkodnék tárgyához, melynek oly élvezhetetlen előadása volna. Éppen azért sok valószínűséget rejt magában az a vélemény, hogy e *Τέχνη τακτική* című munka nem egyéb, mint a stoikus mester előadásából készített száraz kivonat. Mindamellett tüzetesen kiírta a Trajanus császár uralkodása idejében (98—117. Kr. sz. u.) élt *Aelianus*, ki a legolvasottabb görög Taktikát (*τακτική Θεωρία*-t) írta Bölcs Leó előtt. Műve¹⁾ a hellenisztikus korszak elemi phalanx-taktikáját tárgyalja és kivált azért fontos, mert megadja a taktikai fogalmaknak pontos körülírását. Még a XIV. évszázban is nagy tekintélye volt, amint arról az arab fordítás is tanúskodik, melyet abban az időben róla készítettek.²⁾ Aelianus Taktikáját az Asclepiodotus Taktikájának figyelembevételével feldolgozta³⁾ a Hadrianus

Laurentianus Plut. LV, 4. jelzetű híres kódexben is a 132a—142b foliumokon (ebben a munka címe: *Ἀσκληπιოდότου φιλοσόφου τακτικὴ περὶ ἀλὰ*); szövegahagyománya azonban még nem ismeretes. — Tamaszkodva Aelianus id. helyére, tov. Senecá-nak a *Naturales quaestiones*-ekben olvasható állítására, hogy Posidoniusnak (kiről többet l. *Susemihl* id. műve II. 128—147. l.) hallgatója volt Asclepiodotus, nyilvánították, már *Osann* (*Der Taktiker Asklepiodotos [a Zeitschrift für d. Altertumswissenschaft 1853. évf. a 313. lapon]* cz. értek.-ben) és *Koehly-Rüstow*-ék azt a nézetöket, hogy az Asclepiodotus neve alatt járó taktikus munka voltaképpen csak száraz lejegyzése a Posidoniusnak e tárgyról tartott előadásainak. Annyi bizonyos, hogy szubjektivitásnak semmi nyomát sem találjuk benne.

¹⁾ Kiadták *Sixtus Arcerius* (Leo Taktikájával együtt, ennek az editio princepsé után, Leydában 1613-ban) és *Koehly-Rüstow* id. művük II. a. 199—554. lapjain Arrianus Taktikájával párhuzamosan. A híres *Mediceo-Laurentianus*-ban a 143a—159a foliumokon található; szövegahagyománya azonban még nem ismeretes.

²⁾ L. *Wüstenfeld*: *Das Heerwesen der Muhammedaner und die arabische Übersetzung der Taktik des Aelian*. Göttingen 1880. — 1437-ben latinra ford. le *Theod. Gaza*; megvan a *Vatic.* lat. 3414-ben, megjelent Rómában 1487-ben.

³⁾ Feldolgozhatták mások is. A *Vatic.* gr. 1164-ben olvasható *Aelianus*-szöveg péld. lényeges eltéréseket mutat az eddig ismert szövegtől, melynek úgynevezett párisi recensióját azonban nem ismerem. — *Koehly* »De libris tacticis, qui Arriani et Aeliani feruntur« cz. ért.-ben

császár uralkodása idejében (117—138.) élt nikomediai *Flavius Arrianus* (*Τέχνη τακτική*-jében), kinek egyéb, történelmi, munkáit is ismerjük. Ez a három Taktika és a kevéssel korábban, az I. évszáz derekán élt *Onesandros*nak ¹⁾ *Στρατηγικὸς*-a, ú. l., Kr. sz. u. a görögök hadtani irodalmának legolvasottabb termékei voltak. Hiszen ezek a művek nem csak hogy korunkra maradtak fenn, hanem az Aelianus, Arrianus, Onesander neveit idézi *Leó* is az ő Taktikájában. Mint forrásait, mint tekintélyeket! Pedig éppen ő utánuk a görögök taktika-irodalmának már nem volt a rómaiakra az a hatása, mint korábban. Mert akkor már a rómaiak nem is elmélkedő philosophusok műveiből szereztek hadi ismereteiket, hanem a gyakorlat mezején, a harcok és küzdelmeknek közvetlen szemléléséből.

(zürichi Index Lectionum, 1851.) és később is azt a nézetét fejtette, hogy az Aelianus-féle Taktika csak későbbi átdolgozása az Arrianus-inak, s az arrianusi Aelianusé. De vele szemben *Förster R.* Studien zu den griech. Taktikern (I. Über die Taktika des Arrian und Aelian, Hermes XII, 1877. 426—449. l.) című értekezésében kimutatja, hogy mindketten Aselepiodotus munkáját használták fel, innen a sok szóról-szóra való egyezés. Vannak azonban oly egyezések is, melyek Aselepiodotus munkájára nem mehetnek vissza, mert az, mint tudjuk, a lehető legszigorúbban marad tárgya mellett; ilyen egyezés mindjárt az elején található, hol a régebbi taktika-írók sorolhatnák fel. — Kiadták Arrianus-t Aelianussal párhuzamosan *Köchly* és *Rüstow* (l. fent) és nélküle *Hercher-Eberhard* Lipcsében, Teubnernél, 1885., a 104—139. lapon. A Taktika 137-ben íródott; l. e. 44. 3.

¹⁾ Neve Suidasnál és a legtöbb kéziratban *Onosandros* alakban van hagyományozva. *Leó* Takt. XIV. 112., *Joannes Lydus* mag. I. 47 és két kéziratban az *Onesandros* alakot olvassuk. A híres firenzei kéziratban, melyet még nem aknáztak ki eléggé, a munkácska subscriptiója: *Onosándρου στρατηγικός*, és pedig *K. K. Müller* (Ein griech. Fragment über Kriegswesen, Würzburg, 1880., az *Ulrich's-féle Festschrift* 107. l.) tanúsága szerint. Csak mert magam nem ellenőriztem ez adatot, vonakodom az *Ὀνάσανδρος* alaknak adni elsőséget; görög feliratokon t. i. ez előfordul, l. *Pape-Benseler* Wörterbuch d. griech. Eigennamen, 3. Aufl. Braunschweig 1884., 1061. l. és *Collitz* Samml. der griech. Dialektinschr. Göttingen 1884. I. 715. sz. Mindenesetre bizonyít az *Onasandros* alak az *Onesandros* mellett, miként *Ἀγάσανδρος* delphi formája (*Collitz* 1856. sz.) az *Ἀγήσανδρος* mellett (*Coll.* 1844. sz.). — Utoljára kiadta Onesandrost *Köchly* Lipcsében 1860. Nem mellőzhattük e művet, mert telve taktikus utasításokkal.

2. A következő évszázakban tehát a rómaiak diadalai görög embert nem igen lelkesíthettek; a harcztéren a vezérszeropet a kitünő gyakorlati képzettséggel dicsekedhető *római* hadvezér vitte, s a hadi műnyelv még a görög seregekben is latin fogalmakkal gazdagodott. Ha volt is ebben az időben taktikus író,¹⁾ minő tekintélye lehetett görög embernek a sereg csatarendbe állítása kérdéseiben az egykorúak előtt? A véletlen munkálhatott közre csak, hogy Justinianus császár uralkodása idejéből (527—565.) korunkra jutott egy munka, mely nemcsak hogy beható, de a legélvezetesebb is, melyet erről a tárgyról írtak, az ú. n. *byzánczi Anonymus-nak Περί στρατηγικῆς* című esonkán ránk jutott műve;²⁾ nagyobbik felében taktikus szabályzatokat ad világos, érthető nyelven, rendszerező módszerrel. S mégis — esodálatos — ez a meg lehetőszen önálló munka teljességgel semmi hatást sem tett a később élt kompilátorokra. Éppen úgy, mint ugyane szerzőnek a *tengeren való harczról* cím nélkül ránk jutott munkácskája.³⁾ Nyilván nem felelt meg már egészen kora követeléseinek, igényeinek; ő görög, s nem görög-római nézőpontból vizsgálta és látta a hadi taktika fejlődését.

Plyen görög-római író, az első valóban byzánczi taktikus író volt az, kinek művét Böles Leó leginkább felhasználta, de kinek sem nevét, sem korát, tehát élete körülményeit sem

¹⁾ Ott van péld. a *Suidas* említette *Damokritos: Αμύδαριος, ιστορικός, τακτικά ἐν βιβλίοις β'. περὶ Ἰουδαίων, ἐν ᾗ φησιν, ὅτι χρυσῆν ὄρου κεφαλὴν προσεκύουν, καὶ κατὰ ἐπιτασίαν ξέρον ἀγρεύοντες προσέφερον, καὶ κατὰ λεπτὰ τὰς σάρκας διέξαινον καὶ οὕτως ἀνήθουν.* — Egyéb taktikus írókról az V. fejezetben lesz szó.

²⁾ Kiadták *Köchly-Rüstow* a 2522. sz. párisi görög kéziratból (16. évszáz.) a *Griech. Kriegsschriftsteller* II. b. 1—209. lapjain. De megvan az anyakéziratban, a firenzei *Plut.* LV. 4-ben is (fol. 218a—232b) e címmel: *δημηγορίαι προτροπικαὶ πρὸς ἀνδροσίαν ἐκ διαφόρων ἀφορισῶν λαμβάνουσαι τὰς ὑποθέσεις,* — esonkán az *Ambrós.* B 119 sup. (XII. sz.) fol. 8a—21b. E munka XIV. fej. 4. pontjában ezt olvassuk: *Ἰνα δὲ μὴ συγκεχυμένος ἡμῖν ὁ λόγος ᾗ, ἰδὲ ἰως περὶ ἐκάστου τοῦτων* (t. i. τὰ εἰδητῆς μάχης) *διαληφόμεθα.* Mivel a *περὶ ναυμαχίας* szóló rész ebben a munkában nem maradt ránk, tulajdonították az alább említett ennek a byzánczi Névtelennek.

³⁾ Kiadta *K. K. Müller:* Eine griechische Schrift über Seekrieg. Zum ersten Male herausgegeben u. untersucht. Würzburg 1882. 53 l-on.

ismerjük. Műve a firenzei híres kéziratban *Ὀὐρβικιοὶ τακτικά-στρατηγικά*, más kéziratokban¹⁾ *Μαυρικίου τακτικά* czímet visel. *Urbicius* vagy *Mauricius*-e tehát a mű szerzőjének a neve, kétségtelenül megállapítható aligha lesz. Annyira szűkölködik minden szubjektív adat nélkül, hogy Böles Leó úgyszólván egész művét kellő (csak stilisztikai) változtatásokkal munkájába beilleszthette. Nézetem szerint a VIII. évszáz elején, tehát éppen III. Leó idejében élhetett. Leó t. i. sohasem említi nevén, hanem a *νέοι τακτικοὶ* collectív fogalommal érteti őt is.²⁾ Már pedig a XV. fejezetben,

¹⁾ Az *Ambros. B. 119. sup.*-ban *K. K. Müller* tanúsága szerint művének inscriptiója: *Μαυρικίου τακτικά τοῦ ἐπὶ τοῦ βασιλέως Μαυρικίου γεγορότος*, s ugyane czím az *Ambros. C. 256. Inf.*-ban *Förster R.* tanúsága szerint, ki egyuttal valószínűvé teszi, hogy a *τοῦ ἐπὶ τοῦ βασιλέως Μαυρ. γεγ.* valamely másolónak tudákos toldománya. A *Vatic. gr. 1164*-ben, mint magam láttam, *Μαυρικίου στρατηγικὸν* áll, ugyanez *Salv. Cyrilli* tanúsága szerint (*Codices Graeci mss. Regiae Bibliothecae Borbonicae, Tom. II. Neapoli 1832, 371. 1.*) a *Borbonico-Neapolitanus III. C. 26*-ban, mely a XI. századból való hártyakézirat. Megvan még a mű a *Parisinus reg. gr. 2445* (XV. század, ezt használta fel *Scheffer*)-ben, s *Paris. reg. gr. 2442*-ben, mindkettőben töredékesen; hogy miként hangzik az előbbiben a munka czíme, nem tudom, de következtethető, hogy *Μαυρικίου στρατηγικόν* miként 2442-ben *Wescher*-nek később idézendő munkája XXVI. lapja szerint. A *Barberinianus II. 97.* a párisi 2442. sz. kódexxel valamikor, mint tudvalevő, egy corpust alkotott. A *Paris. reg. gr. 3111.* figyelmen kívül hagyható.

²⁾ V. ö. Prooem. 5. §.: *Ταῖς γὰρ ἀρχαίαις καὶ δὴ καὶ ταῖς νεωτέραις στρατηγικαῖς τε καὶ τακτικαῖς ἐμφιλοχωρήσαντες μεθόδοις κ. τ. λ.*; IV. 59: *Καλῶς δὲ καὶ τῆς πεζικῆς μάχης ἐπεμνήθημεν. δεῖ γὰρ καὶ ταῦτις τὴν διαίρεσιν ὑπογράψαι, καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ ταυτομένους ἄχρονίας τε καὶ ἄλλως ἡγεμόνας μικροὺς τε καὶ μεγάλους καταστῆσαι, καὶ τὰς αὐτῶν δηλώσαις ὀνομασίας, ὅπως τε περὶ αὐτῆς ἐκ τῶν πηλαίων παρελάβομεν τακτικῶν, καὶ ὅπως οἱ νεώτεροι μέγροις ἡμῶν τὴν αὐτῶν ἐκτεῖν τε καὶ καίνοισιν παρεπέμψατο.* (Erre a 60. §-tól a 66.-ig *Aelianus* írja ki, a 66.-tól a fejezet végéig *Urbicius XII. λόγος*-a 8. fejezetének 8. és 9. szakaszait, mi a legekleatásabb példa arra, hogy sokkal Leó előtt nem élhetett *Urbicius*); VI. 24: *Τῆς πεζικῆς τοίνυν τοῦ στρατοῦ μάχης πάλαι μὲν εἰς τρία διηρημένης παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τακτικοῖς, οἷον εἰς ὀπλίτας, οὗς οἱ νεώτεροι σκουτάτους ἐκάλεσαν κ. τ. λ.*; VI. 37: *Τὸ δὲ τῶν πελασιῶν λεγομένων εἶδος, ὅπερ οἱ νεώτεροι τῶν τακτικῶν οὐκ ἐδήλωσαν κ. τ. λ.* (*Urbicius*nál tényleg csak a lovasok felfegyverzéséről van szó l. 2.); VII. 47: *Ἐπεὶ δὲ τὴν τῶν καβαλαγῶν*

melynek nagy részét, mint később látni fogjuk, Urbiciusból vette át, annak 28. §-ában ezt írja: »Vannak pedig általában véve különböző városnévű ostromműfajok, minőket a régi hadvezérek, meg azok, akik keréssel előttünk élték, eszeltek ki, kiki tehetsége szerint s amint a körülmények parancsolák s a helyzet követelé.«¹⁾ Ugyane helylyel bizonyítanók azt is, hogy szerzőnk vezérlő, katonaeMBER volt, mi mellett szaktudománya is szólna. Műve t. i. 12 könyvben, λόγος-ban, szakszerűen felölel taktikus, sztratégikus anyagot, s minden tekintetben önálló munka,²⁾ melynek legfeljebb ethmographiai kitéréseiben

γυμνασίαν ἐκ μέρους διαταξάμεθα, χροὸν ἔστιν ὁμοίως καὶ τὴν τῶν περικύων ταγματίων γυμνασίαν σοι διορίσασθαι, ὅσην ἐκ τῶν ἀρχαίων τακτικῶν καὶ ὅσην ἐκ τῶν νέων παρειλήφαμεν; VII. 81: . . . ἐν κεφαλαίῳ μόνον μνήμην παραθήσοι ἐκείνων, καὶ τοῦ λοιποῦ σιωπήσομαι τὸ πλῆθος, τὸ μὲν διὰ τὴν ἐν αὐτοῖς ἀσάφειάν τε καὶ ἀχρηστίαν, τὸ δὲ καὶ διὰ τὸ ἐξεῖθαι ἀναληφθῆναι ὡς περ ἀνθολογηθέντα τὰ παρ' ἡμῶν ἐνταῦθα εἰρημένα μετὰ τῆς τῶν νεωτέρων διὰ πείρας (világos czélzás Urbicius Prooemiuma eme szavaira: ἐκ τε τῶν ἀρχαίων λαβόντες καὶ μετρίαν πείραν ἐπὶ τῶν ἔργων εὐρόντες ταύτην συγγραφήν παραδοῦναι κατὰ τὸ ἡμῖν δυνατὸν κ. τ. λ.) εὐθέσεως; XII. 74: ὅτι οὐ μάτηρ αἱ γυμνασίαι τῶν στρατιωτῶν παρὰ τε τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων στρατηγῶν ἐξετέθησαν; XIV. 113: Λίγηται δὲ τοῖς νεωτέροις περὶ τοῦ μὴ λαμπρῶν φαίνεσθαι τοῖς πολεμίοις τὴν σὴν παρὰ τὰξιν (Urbic. VII. λόγος-a 17. fejt. szakasza szól erről a tárgyról); XV. 1: Ἐξίς δὲ καὶ περὶ πολιορκίας σοι χροῶν διατάξασθαι — ὡ στρατηγέ — ἅπερ ἐκ τε παλαιῶν καὶ νέων ἠρθολογήσαμεν (Ez összevetendő XV. 28-al); XVII. 91-ben kiemelve a οἱ παλαιότεροι τῶν τακτικῶν (nyilván hivatkozás Aelianus XI., 2-re); XVIII. 157-ben ugyancsak rájuk hivatkozik, valamint XIX. 71-ben, XX. 1-ben.

¹⁾ Λισὶ δὲ ὡς ἐπίπαι ἐν ταῖς πολιορκίαις εἶδη μηχανημάτων πολιορκητικὰ διάφορα, ὅσα οἱ τε παλαιοὶ στρατηγοὶ καὶ οἱ μικροῖ περὶ ἡμῶν ἐπερόησαν κατὰ δύναμιν ἕκαστος, καὶ τὴν καλοῦσαν τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου χροῖαν.

²⁾ Kiadta J. Scheffer Arrianus-sal együtt Upsala 1664-ben először és utóljára [bővebb leírását l. Urbicius [= Mauricius] taktiko-stratégikus munkájának firenzei kódex cz. értekezésében, mely az Egyet. Philol. Közl. XIX. azaz 1895. évf.-a 820—825. lapjain jelent meg]; a turkokra vonatkozó feljegyzések ki vannak adva a *Byzanci kátfők* 3—6. lapjain. — A XII. λόγος-ban van az *Ὀὐρβικίου ἐπιτέθημα*, melyet, mint hiszik, szerzője I. Anastasius császárnak ajánlott; de mért nem ajánlhatta II. Anastasius-nak, ki 713—716-ig élt? Kétségkívül fiatalkori munkája, miként a Förster-től az Ambros. C. 256. Inf.-ből kiadott

indult mások után. Nekiünk éppen ez ethnographiai megfigyelései teszik értékesé a művet; XI. *λόγος*-ában t. i. az avarok és turkok hadakozó módjáról és tábori életéről tudóstt bennünket.

3. Időrendben erre *Bölcs Leó* Taktikája következik, melynek tartalmát a lehető legbővebben ismertettük. De e Taktikájával egyidejűleg egy más munkácskát is adott ki, mint azt ő maga mondja a II. fejezet 48. §-ában: »De módokban áll az ebben a könyvben tőlünk külön tárgyalt vezérelvekből és a tőlünk *egy más taktikus könyvecskében bőven egybehordott anyagból* kiválogatni azt, aminek nagyobb és elegendő hasznát láthatnád.«¹⁾ Ez nem lehet más, mint a *Στρατηγικαὶ παραινέσεις ἐκ πράξεων καὶ στρατηγημάτων παλαιῶν ἀνδρῶν, Ῥωμαίων τε καὶ Ἑλλήνων καὶ λοιπῶν* cz. munkácskája,²⁾ mely nem egyéb, Aeneas taktikus és főleg Polyaeus

Ἰουβικίου τακτικὸν is, mely megvan az Ambros. B. 119. sup.-ban is, és mely Arrianus taktikájából, nyilván minden praetensió nélkül készített kivonat. Bátran neki tulajdoníthatjuk végre az *Etymologicum genuinum* (sc. Magnum) *Στρατός* szója alatt fennmaradt *Ἰουβικίου τῶν περὶ τὸ στρατεῖα τάξεων* czímű czikkelyt is. — Legyen itt szabad jóindulatú bírálóm egy-két kifogására, melyeket 1896-i programmértekezésem egyes állításaihoz emelt (Egyet. Philol. Közl. XXI. évf. 373—375. l.), észrevételeket tennem. Az Urbikios kora, mint az előbbiekből látható, éppen nincsen tisztázva Krumbachernél, ki midőn azt állítja irodalomtörténete II. kiadásában, hogy nagy munkája compilatio, levegőből kapta állítását. Mellesleg felemlítem, hogy sem *Polyainos* (strategemái révén), sem *Marcus (?) Graccus*, a pyrotechnikus, sem pedig a »híres« katonai lexikon szerzője nem érdemelnek helyet a »taktikus« írók között. Végül az említett stilisztikai hibák épp úgy csúsztak a budai német társalgás hatása alatt stilusomba, mint az ő »nyelvezetébe« hibák a pannonhalmi latin társalgás hatása alatt.

¹⁾ »ἔξεστι δέ σοι ταῖς τε παρ' ἡμῶν ἐκτεθειμέναις ἰδίαι γνώμαις ἐν τῷδε τῷ συντάγματι καὶ προσέτι ταῖς κατὰ πλάτος συναλεγμέναις ἡμῖν ἐν τῇ παραλλήλῳ τῶν τακτικῶν μονοβίβλῳ τὴν ἐκείθεν τῶν ζητούμενων πλείονα καὶ ἀρχούσαν πορίσασθαι ὀφείλειαν.« V. ö. XIX. 65. §.: »Ἐν δέ γε τῷ συναλεγμένῳ τῶν τε ἀρχαίων τακτικῶν καὶ στρατηγημάτων βιβλίῳ ζητῶν τις εὐρήσει καὶ τὰ τούτων πλείονα ἢ οὐ γὰρ δυνατὸν — ὡς εἴρηται — [éppen II. 48.] πρὸς ἕκαστα τὰ ἐμπέπειν μέλητα διὰ τὸ ἄπειρον αὐτῶν γράφειν τὰ ἰκανά.«

²⁾ Kiadta *Melber* a *Woelfflin*-féle Polyaeus-kiadás 505—540. lapjain a híres firenzei kéziratból, melyre már többször bivatkoztunk, — *Lipcsében*, *Teubner*-nél 1887-ben.

Στρατηγικά-iből készült kivonatnál. Nyilván ezt nem illesztette bele nagy Taktikájába, melyből még életében kivonatot is készíttetett. Ezt a kivonatot csak kisebb részében adta ki *Köchly* egy zürichi *Index Lectionum*ban 1854-ben, a 97. sz. *berni* görög kódexből.¹⁾ Ott ez a munka ezt a címet viseli: Ἐκ τῶν τακτικῶν, λέοντος δεσπότου ῥωμαίων αυτοκράτορος: προοίμιον; ἐν ᾧ καὶ ποταπὸν δεῖ τὸν στρατηγὸν εἶναι, καὶ πόσα εἰσὶ τὰ τοῦτον χαρακτηρίζοντα: ἔτους ξ̄ ὡ̄ ἰβ̄ vagyis magyarul: »Leó fejedelemnek, a rómaiak egyeduralkodójának Taktikájából; előjáró beszéd, s ebben, hogy minő legyen a hadvezér s mi az, ami őtet jellemzi: a 6412. évben [azaz 912-ben]«. Minthogy a kézirat a XVI. században íródott, a 6412-es datum nem a kézirat írásának kelte lehet, melyet különben is nem a kéziratokba felvett munkák elején szoktak jelezni. Igen ám, de a párisi XVII. évszázbeli 2446. számú görög kéziratban ugyanez címet találni, de ezt az évszámot: ἔτους Ᾱ ὡ̄ ἰβ̄, mi egyenlő 1412-vel! Semmi, csak látszólagos ellenérv meríthető ebből; a XVII. és a XVI. évszázbeli kézirat archetypusát ez esztendőben írták volna? Nem valószínű-e, hogy a XVII. évszázadban már a görög indictio-számítással nem voltak tisztában, s így romlott a 6412 1412-vé? S nem különös-e a véletlen, hogy 6412-nek éppen 912 felel meg? Közvetlenül halála előtt készíttette tehát munkájából a kivonatot,²⁾ minélfogva a nagy Taktika keletkezési idejét a 904—908. esztendők közé helyezhetjük.

¹⁾ *Selecta quaedam ex ineditis Leonis Tacticis capita* címmel; újra lenyomatta *Migne* Leó-kiadása végén.

²⁾ Közlöm itt a kivonat egyes fejezeteinek címét a *Köchly* Bern. 97-je, (melyből ő már lenyomatta egy másik 1854-es zürichi *Index Lectionum*ban, *De scriptorum militarium Græcorum codice Bernensi* című értekezésében a 8—13. lapokon) és a Paris. 2446. gr. után. 1.-et már közöltük fenn: 2. Πόια τῶν ἐπιτηδευμάτων ἐπιμελεῖν χρὴ τῶν ἄλλων πλέον τὸν στρατηγόν: 3. Περὶ μέτρων γῆς: 4. Ὅτι οὐδ' ἀναγκαῖον ἀποχειρῆσαι τὸν στρατηγὸν πολεμεῖν, μήτε μὲν εἰς παιδείαν ἀπειρεῖαι: 5. Ὅτι ἐν ταῖς ἀναγκασιόταταις τῶν χειρῶν ὁ στρατηγὸς πρῶτος ἀποσχεῖν δεφίλει: 6. Ὅτι οὐ δεῖ τῷ πλήθει τὰς μυστηριώδεις κοινουῖσθαι βουλὰς: 7. Ὅτι οὐ δεῖ πρὸς τὰς φήμας ἀμελῶς διακρίσθαι τὸν στρατηγόν, ἐν ᾧ καὶ ὅτι οὐ δεῖ πόλεμον συγκροτεῖν, πρὶν ἂν αὐτὸς πρότερον τὰ τῶν πολεμίων, ὅπως ἔχουσιν, ἀκριβῶς γνοίη: 8. Ὅτι οὐ δεῖ ταῖς ἀνταῖς ἀεὶ κερρῆσθαι κατὰ

4. A bíborpalástos szerző példája ettől fogva más görög uralkodókat is elragadott; így mindjárt fia, VII. *Constantin*

τῶν ἐχθρῶν ἐγγχειρήσεις: 9. Ὅτι πολέμου μὴ ἐπιχειμένου στρατον οὐ δεῖ πλείστον εἰς ἓνα τόπον συναγεῖν: 10. Ὅτι οὐ δεῖ τὰ ἴδια τὸν στρατηγὸν ἐρύματα καθαιρεῖν, ἵνα τολμηροτέρους δῆθεν τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἀπεργάσῃται· προδήλου μέντοι ἐκ τοῦ μὴ πολεμεῖν ἀναφαινομένου κινδύνου, τότε δὴ ποιεῖν τοιαῦτα λυσιτελεῖς: 11. Ὅτι ἐν πολιορκίᾳ οὐ δεῖ τὴν χώραν αὐτίκα κείρειν καὶ τί χρῆ ποιεῖν: 12. Ὅτι ταῖς προσχωρούσαις τῶν πόλεων, φιλανθρώπως προσφέρεσθαι χρῆ: 13. Ὅτι τὰ ὑπεσχημένα τοῖς προδοταῖς ἀπαράθραυστα χρῆ τηρεῖν: 14. Ὅτι πρὸ τῶν πολεμίων ὀπλίεσθαι χρῆ, ἐν ᾧ καὶ ὅτι τροπῆς γενομένης οὐ χρῆ μεγίστης χωρὶς ἀνάγκης δημόσιον αὐθις συγκροτεῖν πόλεμον, ἐπὶ τῷ τὴν ἥτιαν δῆθεν ἀνακαλέσασθαι· καὶ περὶ συμμάχων· ὅτι ἐλάττους εἶναι δεῖ τούτους τῆς ἐγχωρίου στρατιᾶς, καὶ ὅτι κρείττον, εἰ μὴ ἐξ ἐνὸς εἰσι γένους· καὶ ὅτι οὐ χρῆ συναγαμιγνῆναι τούτους τῷ οἰκίῳ στρατῷ, μὴ μόνον ἐν ὁδοπορίαις, ἀλλὰ καὶ ἐν ἀπλήκτοις: 15. Ὅτι πολέμου προσδοκωμένον τὰς κατὰ τῶν στρατιωτῶν τιμωρίας ἀργεῖν τηρῆκαδε προσήκει ἄγριαν δῆθεν ἢ λήθην τῶν ἐσφαλμένων προσποιουμένου τοῦ στρατηγοῦ, καὶ ὅτι τοὺς ὑπόπτους εὐμεθόδως ἐκείθεν μεθιστῆν χρῆ: 16. Ὅτι ἐν τῷ τῶν σπονδῶν καιρῷ μάλιστα φυλάττεσθαι χρῆ: 17. Ὅτι τὰ παρὰ τοῦ πλήθους ἀμαρτανόμενα μερικῶς δεῖ κολάζειν, τὰ δὲ παρ' ἐκάστου προσηκότως διεκδικεῖν: 18. Ὅτι δύο ταῦτα χρῆ πρὸ τοῦ πολέμου τὸν στρατηγὸν φυλάττειν ἀμετακίνητα: 19. Ὅτι ἐν ἀλλοτρίᾳ διατρέψων ὁ στρατηγὸς· τολμηρότερον πολεμήσει, καὶ ὅτι χρῆ τὸν ὀλίγον ἔχοντα στρατεύμα περὶ ἡλίου μάλιστα δυσμᾶς, τὸν πόλεμον συγκροτεῖν: 20. Ὅτι οὐ χρῆ κατὰ τὸν τοῦ πολέμου καιρὸν, πολλῶν σαλπύγων ἐξηχεῖσθαι φωνάς, μήτε μὲν πλείστα τὴν καρόταξιν ἔχειν βάνδα, καὶ ὅτι περιαιρεῖν χρῆ κατὰ τὸν τοῦ πολέμου καιρὸν, ἐπεὶ δορῶτων αὐτῶν τὰ καλούμενα φλαμουλίσκια: 21. Περὶ προφυλακῆς ἡμερινῆς τε καὶ νυκτερινῆς, καὶ πῶς δεῖ καίειν πυρά: 22. Περὶ ἀπλήκτου καὶ τί δεῖ ποιῆσαι τὸν στρατηγὸν τῶν πολεμίων ἐπιθεμένων αὐτῷ: 23. Περὶ τοῦλδου, καὶ ὅπως ἐν δυσχωρίαις δεῖ τὸν στρατὸν διέναι μετὰ τῆς πραιίδας: 24. Περὶ τῶν καλούμενων ἐγκυρμμάτων: 25. Περὶ κατασκόπων: 26. Περὶ ἀρέσβεων: 27. Περὶ αὐτομόλων καὶ προδοτῶν, καὶ ὅτι αἰεὶ τούτους φυλάττεσθαι χρῆ: 28. Πῶσαι διαφοραὶ τοῦ μαχίμου γένους: 29. Περὶ διαφορᾶς κραιατάξεων ἔθνηκῶν: 30. Ὀπλισμὸς πεζῶν κατὰ Μακεδόνας, τοὺς περὶ Φιλίππου, καὶ Ἀλέξανδρον καὶ τοὺς λοιποὺς Ἑλληνας: 31. Ὀπλισμὸς ἵππέων κατ' αὐτούς: 32. Παιρατάξεις πεζῶν κατ' αὐτούς: 33. Παιρατάξεις ἵππέων κατ' αὐτούς: 34. Παιρατάξεις στρατοῦ συμμίκτου κατ' αὐτούς: 35. Πῶς κατὰ Ῥωμαίους, οἵτε τοῦ στρατοῦ ἡγεμόνες, καὶ τὰ ὑπ' αὐτούς ὀνομαζόνται τάγματα: 36. Ποιαπὸν εἶναι δεῖ τὸν στρατιώτην: 37. Πῶς δεῖ τὸν στρατιώτην ὀπλίεσθαι: 38. Ὀπλισμὸς πεζῶν κατὰ Ῥωμαίους: 39. Ὀπλισμὸς ἵππέων κατ' αὐτούς: 40. Διαφορὰ κουρσατόρων καὶ προκουρσατόρων, ἐν ᾧ καὶ ὅτι μετὰ τὴν ὑποστραφήν οὐ χρῆ τοὺς πραιδεύοντας ἀμερίμους διάγειν διὰ τὸ τοὺς ὄρους τῆς ἰδίας χώρας καταλαβεῖν: 41. Ὀνομασίαι

tinus (ὁ Πορφυρογέννητος) a De administrando imperio című munkájához átdolgozta Urbicius XI. fejezetét, s ez az átdol-

kihíseon στρατοῦ: 42. Σχηματισμοὶ φάλαγγος: 43. Περὶ βάρους, εἴτ' οὖν πάχους τῶν τε πεζικῶν καὶ ἵπικῶν τάξεων, εἴτε δὲ καὶ μήκους αὐτῶν, καὶ πόσον ἐν τῇ παρατάξει τόπον, ὅτε πεζὸς ἐπέχων, ὅτε ἵππεύς· πρὸς τούτοις καὶ περὶ τῶν ἐν ταῖς τάξεσι πρὸς ἀλλήλας δικοστημάτων, ἐπ' εὐθείας τε ὡσαύτως καὶ ἐκ πλαγίου, ἐν ᾧ καὶ περὶ τόξου βολῆς: 44. Τί δεῖ πρὸ τοῦ πολέμου ποιεῖν, ἐν ᾧ καὶ ὅτι τοῖς ἐξ ἐπιδρομῆς κρατουμένοις χρὴ πιστεῦεν τῶν ἀτομῶλων μᾶλλον: 45. Παρατάξεις πεζῶν κατὰ Ῥωμαίους, καὶ περὶ τῆς ἐκάστου στάσεώς τε καὶ τάξεως: 46. Παρατάξεις ἵππεων καὶ αὐτούς, καὶ περὶ τῆς ἐκάστου τάξεως ὡσαύτως καὶ στάσεως: 47. Παρατάξεις στρατοῦ συμμίκτου κατ' αὐτούς, ἐνθα πλεῖον αἰεὶ τὸ πεζικόν: 48. Περὶ ρυκτομαχίας: 49. Περὶ ὁδοπορίας συμμίκτου στρατοῦ, ἐν τε πεδινῶσι καὶ δυσβάτοις τόποις, ἐν ᾧ καὶ ὅτι χρὴ τῶν γεωργηθέντων φεῖδασθαι τόπων, ἐν τῷ τὸν στρατὸν διεναι: 50. Τί δεῖ μετὰ τὴν νίκην ποιεῖν τὸν στρατηγόν, καὶ περὶ διαμερισμοῦ σκύλων, ἐν ᾧ καὶ ὅτι δεῖ τοὺς ἐν πολέμῳ θνήσκοντας τάφῃς ἀξιοῦν καὶ ὅτι οὐ δεῖ τοῦ πολέμου συνεσιώτος τοὺς αἰχμαλώτας κτείνεω, τοὺς δὲ τούτων ἐνδοξοτέρους οὐδέποτε: 51. Ὅτι ἐν ταῖς τῶν πολέμων ὑποχωρήσει πεφυλαγμένως χρὴ τὸν στρατηγόν ἐπεσθαι, λόχους ἐν τοῖς ἐπικαίροις τῶν τόπων καταλιμπάνοντα διὰ τὴν ἐν τῇ ὑποστροφῇ ἀσφάλειαν καὶ ὅτι ἐν τῷ φεύγειν συχνάκις ὁπίσω στρεφόμενος πόλεμον ἐπιζητεῖν ὁ πολέμιος: 52. Τί δεῖ ποιῆσαι τὸν στρατηγόν ἐπιόντων τῇ ὑπ' αὐτὸν χώρῃ τῶν πολεμίων: 53. Τί χρὴ ποιῆσαι πολιορκούμενον τὸν στρατηγόν: 54. Τί ποιήσει πολιορκῶν τοὺς πολεμίους ὁ στρατηγός: 55. Πῶς χρὴ διὰ τάχους φρούριον κτίζειν παρὰ τῶν πολεμίων ὄρους κείμενον δημοσίου πολέμου χώρις: 56. Ὅτι δεῖ κνηγεσιῶσι καὶ θήραις γυμνάζεσθαι τὸν στρατὸν πλὴν ἐν εἰρήνῃ καιρῷ, καὶ ὅπως χρὴ τὸ στρατιωτικὸν κνηγίον γίνεσθαι: 57. Πῶς ἂν μὴ ἡμεδίως νοσήμασι περιπίπτωεν, ὅποτε ἡλίου καὶ κόπων οἱ στρατιῶται: 58. Πῶς ἂν ὑπὸ δηλητηρίων φαρμάκων οἱ στρατιῶται μὴ καταβλάπτοιεντο: 59. Πῶς διὰ τροφῆς νόσῃ λοιμώδει παρὰ τῶν πολεμίων οἱ στρατιῶται περιπίπτωσιν εὐχερῶς: 60. Πῶς δι' οἶνον κατεργάζονται παρὰ τῶν αὐτῶν: 61. Καὶ πῶς δι' ὕδατος: 62. Πῶς οἶνος πινόμενος ποιεῖ τοὺς αὐτοῦ μεταλαμβάνοντας ἐπὶ δύο καὶ τρεῖς ἡμέρας, καὶ ποῖον τρόπον αὐθις ἀνίσταται: 63. Πῶς ξηραίνονται δένδρα: 64. Πῶς πρὸς καιρὸν ἀχρηστοὶ πρὸς γεωργίαν γίνονται αἱ ἀρουραί: 65. Πῶς πρὸς φυγὴν οἱ ἵπποι ἡμεδίως τροπήσονται: 66. Πῶς οἱ ἵπποι διὰ τοῦ ποτοῦ κτείνονται ἢ ἀρρωστοῦσιν: 67. Πῶς ἵπποι αἴφνης πεσεῖται καὶ αὐθις ἀναστήσεται: 68. Πῶς ἵπποι τρέχοντες στήσονται: 69. Ποῖον τρόπον οἱ ἵπποι οὐ χρεμετίσωσιν: 70. Πῶς ἂν τὸ ὕψυδον κελούμενον σβροθῆι πῦρ καὶ πῶς ἐμβληθὲν ξύλοις ἢ τοίχοις τοῖτων οὐχ ἄψαιτο: 71. Πῶς αἷμα πολὺ θέον ἐκ πληγῆς στήσεται: 72. Πῶς ἂν κολληθῆι πληγείσα σὰρξ ἁσφῆς ἄνευ: 73. Πῶς ἂν ἵπποι τε καὶ ἡμίονοι λοιμικῶ οὐκ ἐμπέσωσιν νοσήματι: 74. Πῶς ἂν ὄπλα καυθῆεν πολεμίων πυρὸς ἄνευ: 75. Χρῆσμα βελῶν θανασίμων. — Köchly kiadta a 32., 33., 34., 35., 38., 39., 41., 42., 43., 53., 54. és 55. fejezeteket, valamivel korábbi értek.-ben

gozott fejezet¹⁾ csonkán ránk is maradt *Στρατηγικὸν περὶ ἐθνῶν διαφορῶν ἐθνῶν* címmeel. Nem sokkal rá pedig a 963—969. között a bizáncziak trónján ülő *II. Nicephorus Phocas* császár írt egy taktikus munkát, melynek mindeddig ezt a címet adták: *Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου* (A táborütés módja); keveset adtak ki eddigelé belőle, úgy hogy tartalmáról, értékéről nehezen lehetne ítéletet mondani. Tárnya szorosan összefüggvén Böles Leó Taktikája XI. fejezetének tárgyával, lenásoltam e munkát,²⁾ s így joggal kiemelhetem már

a 30. és 31. fejezeteket. — A kivonat természetesen átdolgozás és így új részletek is kerültek bele, mint péld. talán az 56. fejezet; mindenestre ez új tanulmány tárgyává volna teendő.

¹⁾ Kiadta *Lami* a híres firenzei kódexből (hol fol. 405. és 407. áll) Meursius összegyűjtött munkái VI. kötetének (Florentiae 1745) 1409—1418. hasábjain.

²⁾ A *Vatic.* gr. 1164-ből és a *Barberinianus* II. 97-ből. Megvan még tudtommal az *Y, III, 11* jelzetű s a *Φ, I, 3* jelzetű *Escorialensis*ben, a *Vossianus* Gr. 3.-ban Leó előtt, a *Vindob.* Philol. gr. 24.-ben, egy *Estensis*, a *Paris. Reg.* gr. 2445, s az ezzel nyilván összefüggő *Basileensis* A. N. II. 14-ben (melyből 3 fejezetet kiadott *Ch. Graux* az *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 1875. évf.-a 82—89. lapjain; előszó hozzá a 76—81. lapokon), az *Urbinas* gr. 79-ben, a *Vaticanus* gr. 219. és 220.-ban, a *Borbonico-Neapolitanus* III C 24, III C 23 és III C 18-ban, s az *Oxonienensis* coll. B. Mariae Magdalanae XIV. sz. görög kódexében. Megvan *Ch. Graux* szerint még a *Palatino-Heidelbergensis* 393.-ban, a *Parisinus* suppl. gr. 26.-ban és *Reg.* gr. 2437.-ben, a *Σ, I, 19* jelzetű *Escorialensis*ben, a 195. sz. *Monaecensis*ben (?), és a *zeitzi* városi könyvtár egy görög kódexében. — Hogy az olvasó tájékozódjék ez *elején csonka* munka tartalmáról, közlöm itt az egyes fejezetek címeit: 1. *Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου, καὶ ὅτι ὁ στρατηγὸς ἀπὸ τοῦ πλήθους τῶν ὀπλιτῶν τῶν ἐν ταῖς ταξιαρχίαις τεταγμένων δύναται τὴν ἕλην τῶν ἀπλήκτων διαγνῶναι καὶ ἀπαρτίσαι περιμετρον*: 2. *Οἱ οὐ δεῖ ἀπληκεύειν ἐξ ἐτέρου θέματος λαὸν εἰς ἐτέρου θέματος ἢ τάγματος ἄπληκτον*: 3. *Περὶ τῶν ἐν νυκτὶ ὀφειλουσῶν γίνεσθαι φυλάκων ἥτοι κερκαίων*: 4. *Περὶ τῶν ὀφειλουσῶν γίνεσθαι ἐν νυκτὶ καὶ ἡμέρῃ βιγλιῶν*: 5. *Πῶς δεῖ σμικρύνεσθαι τὸ ἀπληκτον ὁλοκλήρου τῆς πεζικῆς στρατιᾶς ὑπαρχούσης, τῆς δὲ ἵππικῆς ὀλιγοστῆς*: πῶς δὲ ταύτης πολλῆς οὐσης, τῆς δὲ πεζικῆς ἐλαχίστης ἀναπληροῦν τὸ ἐνδεόν, καὶ ἀσφαλῶς περιφυλάττειν τὴν στρατιάν: 6. *Περὶ τῶν δώδεκα ταξιαρχῶν*: 7. *Οἱ δεῖ ἐπισφαλῶν καὶ στενωῶν τόπων ἀπαντῶντων εἰς δύο διαίρειν ἅπασαν τὴν στρατιάν, καὶ διχῶς ἀπληκεύειν*: 8. *Περὶ τοῦ ὅπουσον ἀριθμὸν ὀφείλει ἔχειν τὸ ἵππικὸν στράτευμα*: 9. *Πῶς δεῖ ποιεῖν τὴν ἕκ τοῦ ἀπλήκτου τοῦ στρατοπέδου παντὸς ἀποκρίσιν*: 10. *Περὶ*

e kiváló és jeles uralkodó munkája érdemét; érdeme, hogy szakszerű és — a mennyiben módunkban áll azt ellenőrizni — önálló is. De készült az ő rendeletére egy másik taktikus munka ¹⁾ is, melynek *Περὶ παραδρομῆς πολέμου* (A csatározásról) a czíme, s mely 25 fejezetben részletesen öleli fel

ὁδοποιίας: 11. *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ποιεῖν, ὅτε γνωσθῶσι πολέμοι ἐν νυκτὶ βούλεσθαι ἐπελθεῖν τῷ χάρακι*: 12. *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ποιεῖν, εἴπερ ὁδοποροῦσης τῆς στρατιᾶς πολέμοι μετὰ βαρείας δυνάμεως ταύτη ἐπέλθωσι*: 13. *Περὶ τοῦ, ὅτι ἀσύμφορόν ἐστιν ἐν ἀνύδροις τόποις ὁδοπορεῖν πολεμίων ἐπιόντων*: 14. *Περὶ τοῦ, εἰ ἀπαντήσῃ στένωμα ἢ γεφύρας καὶ ποταμοὶ βαθέως περαιώσις, τί δεῖ ποιεῖν*: 15. *Περὶ τοῦ μὴ ἐπιύγεσθαι πλήθος ἀργῶν ἐν τῇ πολέμῳ*: 16. *Περὶ τῆς ἀρμοζούσης πανοπλίας*: 17. *Περὶ τοῦ μὴ ἔχειν τοὺς εὐτελετέρους τῶν ἀρχόντων σιγηάς*: 18. *Περὶ δουρατόρων καὶ καταισκόπων*: 19. *Περὶ διελεύσεως κλεισούρας μὴ κατεχομένης παρὰ τῶν πολεμίων*: 20. *Περὶ κλεισούρας κατεχομένης ὑπὸ τῶν πολεμίων*: 21. *Περὶ πολιορκίας*: 22. *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ φυλάττεσθαι τοὺς εἰς συλλογὴν χρεῖων ἀποστελλομένους, καὶ τοὺς νέμοντας τοὺς ἕπλους*: 23. *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ τροπώσασθαι τοὺς πολέμιους τοὺς παρατρέχοντας καὶ ἐνέδρους τιθεμένους κατὰ τῶν εἰς συλλογὴν χρεῖων ἐξερχομένων*: 24. *Περὶ τοῦ, εἰ γνωσθῶσι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν πολεμίων μετὰ τῆς ὑπ' αὐτοὺς δυνάμεως, κρύφα μέλλοντας ἐπιβουλεύσασθαι τῷ στρατοπέδῳ ἢ τοῖς πρὸς συλλογὴν ἔξιουσιν ὑποουχοῖς*: 25. *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ νυκτὸς τῷ ἀπλήκτῳ τῶν πολεμίων ἐπελθεῖν*: 26. *Πῶς δυνατὸν ἐστί μετ' ἐπιτηδέσεως τοὺς πολιορκουμένους πρὸς τὰ ἐκτὸς ἐπισημασάμενον καὶ τραυματίαι αὐτούς*: 27. *Περὶ τετραμοχίας*: 28. *Περὶ τοῦ δεῖν τὸν στρατηγὸν γυμνάζεσθαι*: 29. *Περὶ ἀδρυμίων*: 30. *Περὶ τοῦ διδάσκειν τὸν στρατὸν καὶ ἐθίζειν ἔτι ἐν τῇ ἰδίᾳ ὄντα κατὰ τάξιν ἀπληκεύειν καὶ ὁδοπορεῖν*: 31. *Περὶ τοῦ ὑπαλλάττεσθαι τὰς ἐκτελούσας τάξεις τὴν τοῦ σάαα διακονίαν διὰ τὸν πολλὸν κόπον τοῦ ἀρχοντος, εἰ δυνατὸν, μένοντος τοῦ ἔχθρου*: 32. *Περὶ τῶν ἐπιλαμμένων δουλειῶν, ὅτι χρὴ πρὸ ἡμέρας ταύτας λελογισμένους τυποῦν καὶ διατίθεσθαι*. Ezek közül a fejezetek közül *Graux* kiadta a 13., 15. és 18. fejezeteket.

¹⁾ Kiadta *C. B. Hase* Leo Diaconus-szal a bonni gyűjtemény XI. kötetében (1828.), a 179—258. lapokon (4 kódex után). — A munka ismertetését *I. Gust. Schlumberger* korszakalkotó munkájának (Un empereur Byzantin au dixième siècle. Nicéphore Phocas. Paris, Didot, 1890.) 169—186. lapjain. Általános jellemzését a 173. lapon olvashatni: »C'est le programme complet de la guerre de frontière au dixième siècle. Tout ce que le stratige byzantin le plus accompli devra faire à la tête de ses contingents pour tenir tête à l'invasion d'une force sarrasine, pour paralyser sa marche ou tirer de ses déprédations une vengeance éclatante, est minutieusement indiqué comme dans un manuel à l'usage de nos officiers de l'école de guerre. Tous les cas sont rigoureusement prévus. Pour chaque mal le remède est indiqué.«

tárgyát. Csak halála után fejezték be és illesztették bele a görög hadi írók nagy gyűjteményébe, melynek alapját Böles Leó vetette meg, s melyet fia, Constantinus kiegészített, Nicephorus Phocas császár műveivel berekesztett.¹⁾ Ami azontúl még íródott, nevezetesen *Cecaumenus*-nak, egy, a XI. évszázban élt byzáncezi főrendnek ethnographiai megfigyelésekkel tarkított taktikus kézikönyvecskéje²⁾ és VIII. Constantinus császárnak (1025—1028.), II. Romanus fiának, csonkán ránk jutott Taktikája,³⁾ mely nem más, mint Böles Leó császár művének különösen a hadi terminus technicusokra való tekintettel átdolgozott kiadása,⁴⁾ — mondom, ami azontúl még

¹⁾ Van t. i. a *taktikus* munkáknak gyűjteménye (mint a híres firenzei kézirat és az Ambros. B. 119. sup.), és ennek vetette meg alapját Leó, a *poliorketikus* munkáké (minő a Paris. gr. suppl. 607), és a *taktiko-poliorketikus* munkáké (minő a Vatic. gr. 1164, a Coislinianus 101., a Barber. II. 97 s a vele összetartozott Paris. gr. 2442, az Escorialensis Y III 11. és az ezzel összefüggő Neapolitanus III C 26.). A taktikus és poliorketikus munkák redactiója Constantinus Porphyrogenitus-tól származik, a 3. gyűjtemény közvetlenül a Nicephorus uralkodására következő időkben. L. *Jähns* Gesch. d. Kriegswiss. I. 5—8. 1., *Wescher* C.: *Poliorectique des Grecs*. Paris, 1867. V. 1.

²⁾ Kiadta *B. Wassiliewsky* az orosz népfelvilágosító miniszterium közlönyének 1881. évf.-a 215. és 216. kötetében Sovjeti i razkazy vizantijskago bojarina XI. vjeka czimmetl; II. kiadása a Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regii. Ediderunt *B. Wassiliewsky* et *V. Jernstedt* (Pétervár, 1896.) ez. munkában. Leónak Taktikáját nem használta fel.

³⁾ Editio princeps: Constantini Porphyrogenetae Imperatoris opera, in quibus Tactica nunc primum prodeunt. *Joannes Meursius* collegit, coniunxit, edidit. Leydae. Elsevirus. 1617. — Kiadta Meursius a *Palatino-Heidelbergensis* 393. számú (XVI. évszázai) kéziratból. Második jav. kiadása a Meursii Opera között *Lami*-tól VI. köt. (Florentiae 1745.) 1209—1409. lapjain. *Lami* a 127. veronai kódexből javította, mely szintén XVI. évszázai. V. ö. *Omont*: Les manuscrits grecs de la bibliothèque Capitulaire et de la bibliothèque Municipale de Vérone (Extrait du Centralblatt für Bibliothekswesen 1891. Lipse.) 6. 1.

⁴⁾ *Alfred Rambaud* L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogenète. Paris 1870. a III. fejezetben a 85. s kk. lapokon bizonyítja, hogy a Taktika VII. Constantinustól való, de *Ferd. Hirsch* a lehető legmeggyőzőbb okokkal lerontja érvelését a Göttinger Gelehrte Anzeigen 1873. évfolyama 490—505. lapjain megjelent ismertetésében, jelesen a 496—498. lapokon. Azután mért nincs meg e Taktika régi gyűjteményeink egyikében sem?

íródott,¹⁾ itt alig jöhet számba. Előbbinek munkája tudniillik csekély hadtani értékkel, utóbbié semmilyen, legfeljebb tán csak byzantin-philologiai értékkel bír. A keresztos-háborúk ezután könnyítettek a byzancziak vállain, az izlám hatalma egyidőre nem fenyegette a keletrómai császárok trónját, a görögök hosszú ideig biztonságban ringatták magukat; csak midőn a hanyatló középkor legharcziasabb nemzete feltűnt, előre nem látó hadi politikájuk a végveszedelembé sodorta a keletrómaiakat. Görög hadügyi irodalomról a XII—XV. évszázakban szó sem lehet többé.

V.

A Taktika viszonya forrásaihoz.

1. A görögök taktika-irodalmának azért adtuk e vázlatos képét, hogy az olvasót most, midőn Böles Leó Taktikájának forrásaihoz való viszonyát fejtegetjük, könnyebben és gyorsabban tájékozhatjuk e kérdésben. Fontos e különben nem először fölvetett és megvitatott²⁾ kérdés azért, mert megoldásával újra megczáfolhatjuk a *Zachariade*-től eredő elméletet. De megdől *Salamon Ferencz* következtetése is, ki azt állította,³⁾ hogy Leó is, Urbicius (= Mauricius) is egy közös forrásból merítettek.

¹⁾ Így *Michael Const. Psellus*-nak, az 1018—1079 között élt byzanczi polyhistornak (1020—1105-re teszi Köchly) fenmaradt egy *Περὶ πολεμικῆς τέξεως* cz. iratkája (kiadták Köchly-Rüstow id. művekben II. b. a 235—238. lapon). Ebben a »tudományok tudományának« nevezzi a taktikát. Itt említem meg még a 980 körül keletkezett *Ναυμαχικὰ συνταχθέντα παρὰ Βασιλείου πατριάρχου καὶ παρακοιμωμένου* cz. iratot, mely az Ambros. B. 119. sup.-ban a 352a—355b foliumokon van. (V. ö. K. K. Müller Eine griech. Schrift über Seekrieg, 22. és 28. l. jegyzet). Megvan a Ψ IV 5 jelzetű Escorialensisben, a 275. c. l. 29 jelzetű Taurinensisben, s a Parisinus Reg. gr. 3111-ben. Kiadta *Fabricius* a Bibliotheca Graeca VII. köt. (Hamburg 1717.) 136—143. lapjain. — V. ö. végre a *Byz. Zeitschr.* V. köt. 618. l.-ját is *Michael Glabasra* vonatkozólag.

²⁾ Hogy Leó compiler, azt hangoztatták már *Masolino Bisaccioni* (1642.), *Köchly-Rüstow*, *Salamon*, *Jähns*, *Krumbacher*, de hogy ki mindenkit írt ki, s hogyan, — azt még nem mutatták ki tüzetesebben.

³⁾ »A magyar hadi történethez a vezérek korában« Századok 1877. 135. l. [külön leny. 164. l.].

2. Maga Leó császár több ízben hangoztatja azt, hogy szorgalmasan böngészett régi írók műveiben. Így előljáró beszéde 5. pontjában: »Behatóan foglalkoztunk t. i. a régi meg az újabb stratégikus és taktikus módszerfajokkal s olvastunk más prózai történeti műveket is, sőt ha valami a hadviselésre nézve szükségelhetők közül kezünk ügyébe akadt és hasznosnak tartottuk, *úgy azt kiírtuk* s mintegy a magunk részét hozzáadtuk, amit t. i. kellő tapasztalat alapján amaz ügyek terén a magunk körülményeihez és *mostani állapotainkhoz* adalékképen vagy rájuk illő esetnek tanultunk ismerni.«¹⁾ A XV. fejezet 1. pontjában így szól: »Helyénvaló, hogy ezek után a városvívásról összefoglalva előadjam neked azt, amit a régi és új írókból *egybeböngéztünk*.«²⁾ A XVIII. fej. 157. pontjában művének mintegy befejezést adva: »Íme ezeket szerzők Kegyelmed számára! Nem hatnak talán az újdonság vagy a meglepőség ingerével, — mi csak azt, amit mint említettük, a korábbi írókból *összeböngésznünk* sikerült, velők összhangzatosan fejezetekbe foglalók, minekutána szert tettünk a kellő tapasztalásra is.«³⁾ Ehhez képest mindjárt a XIX. fejezetet ily szavakkal vezeti be: »Most pedig a tengeren való megütközésről értekezünk. Erről ugyan a régi taktikusok irataiban összefoglalva mitsém találtunk, s így azokból csak helylyel-közzel okultunk, s a jelen időben kellő tapasztalás árán; *hajó-stratégosainktól értesültünk* egyrészt, hogy mit cselekedtek ők, másrészt, hogy mit szenvedtek el, s *abból egyet-mást ismét felhasználva*, kevés szóval közre fogunk bocsátani annyit, hogy világosan lássanak azok, kik a hajdan úgy-

¹⁾ »Ταῖς γὰρ ἀρχαίαις καὶ δὴ καὶ ταῖς νεωτέραις στρατηγικαῖς τε καὶ τακτικαῖς ἐμφιλοχωρήσαντες μεθ' ὁδοῦς, καὶ ταῖς ἄλλαις καταλογάδην ἐν τυχόντεσ ἰστορίαις, καὶ εἴτε κατὰ χεῖρας ἔδοξε χρῆσιμον τῶν ἐν πολέμοις ἀναγκαιῶν ἐκείθεν ἀναλεξάμενοι, καὶ οἷον ἐρασιμάμενοι, ὅσα καὶ διὰ μετρίως πειρασ ἐπὶ τῶν ἔργων αὐτῶν ἀνεμάθομεν τῷ καθ' ἡμᾶς καιρῷ καὶ τῇ νῦν καταστάσει πρόσφορά τε καὶ ἀρμόδια κ. τ. λ.«

²⁾ »Ἐξῆς δὲ καὶ περὶ πολιορκίας σοι χρεῶν διατάξασθαι — ὡ στρατηγέ — ἅπερ ἔκ τε παλαιῶν καὶ νέων ἡνθολογήσαμεν.«

³⁾ »Καὶ ταῦτα μὲν διωρισάμεθα τῇ ὑμῶν ἐνδοξότητι, τάχα οὐδὲ καιρὸν τι ἢ παρὰ τὴν δόξαν ἔχοντα, ἀλλ' ἐξ ὧν, ὡς εἴρηται, τοῖς παλαιότεροις ἐν τυχόντεσ ἡνθολογήσαμεν, καὶ μετρίαν πειρῶν ἐκείθεν συλλέξαντες συμφώνως ἐκείνοις διεταξάμεθα.«

nevezett triériseken, most meg dromonokon tengeren csatát vívni készülnek.«¹⁾

3. Nyíltan megvallja tehát szerzőnk, hogy kompilátori munkát végzett. De utolsó idézetéből arról is értesülünk, hogy felhasználta azokat a jelentéseket, melyeket az egyes *themák* (provinciák) hajóhadainak strategosai hozzá felterjesztettek volt. *A XIX. fejezetnek forrásaúra ezennel rámutathatunk.* Munkájának kétségkívül egyik (viszonylag) legönállóbb része e fejezet. *Hasonlóan áll a dolog a XVIII. fejezetnek 109—142. §-aival,* melyekben Leó a szaraczénusokról, szorosabban véve a ciliciai szaraczénusokról értekezik. Ennek a résznek az anyagát is azokból a jelentésekből meríthette, melyeket a szaraczénusokkal hadakozó byzáncki hypostrategosok Konstantinápolyba küldöttek. Következtethetni ezt a XVIII. fejezet 123. pontjában mondottakból, mik így hangzanak: »Πδομοσάγουκ és az a mód, melylyel háborúkbán el szoktak járni, jobbnak tapasztaltatott, mint minden más népé. Ezt hypostrategosaink révén, kik ellenök gyakran vezettek támadó hadjáratot, s kiket ez irányban kikérdeztünk volt, tudtuk meg, *kiolvastuk nemkülönbén ama jelentésekből,* melyeket uralkodó elődeinkhez fölterjesztettek volt, s hallottuk kíváلت Istenben boldogúlt atyánktól, ki ellenök sokszorta vezetett volt hadat.«²⁾

4. Lássuk ezután, kiket nevez meg még azonkívül. Már fentebb említettem, hogy az I. évszáz derekán élt *Onesander*-nek a nevét. Teszi ezt a XIV. fejezet 113. pontjában, hol

¹⁾ ἼΙδη δὲ καὶ περὶ ναυμαχίας διαταξόμεθα. οὐδὲν μὲν ἐν τοῖς παλαιοῖς τακτικοῖς περὶ αὐτῆς κεκανοσμένον εὐρόντιες, ἀφ' ὧν δὲ σποράδην ἀνέγνωμεν, καὶ διὰ μετρίας πείρας τοῦ νῦν καιροῦ, παρὰ τῶν πλοῖμων στρατηγῶν ἡμῶν ἀνεμάθομεν, τὰ μὲν πεποικῶτων, τὰ δὲ πεπορθῶτων, ἀναλεξάμενοι μικρά τινα καὶ ὅσον ἐμφανῶν δοῦναι τοῖς καὶ ἐπὶ θαλάσσης μάχεσθαι διὰ τῶν ποτὲ λεγομένων τριήρων, νῦν δὲ δημοίων καλουμένων, μέλλουσιν ἐν ὀλίγοις διορισόμεθα. V. ö. a XX. fejezet 1. §-ában mondottakkal is a fentieket: Μετὰ δὲ τὰς εἰρημίας παραγγελίας τε καὶ διατάξεις — ὁ στρατηγέ — χροὸν τῆ σῆ ἐνδοξόημι καὶ ταῖς ἤδη ῥηθησομέναις ἐγκῦμαι γνώμαις, ἃς ἐκ πολλῶν παλαιῶν καὶ στρατηγικῶν συνταγμάτων ἀναλεξάμενοι συνόρωως χάρον τῶν εἰρημένων ἐναυθθα παρωτεθεΐκαμεν. Persze itt is a πολλῶν nem olyan nagy szó!

²⁾ L. *Byzáncki kutfők* 63. 1.

ezeket mondja: »A fiatalabb íróknál az áll, hogy ne mutass csillogó parataxist ellenségeidnek, hanem, hogy addig, amíg kézi viadalba nem elegendel, el kell palástolnod előttük a fegyverek csillogását; a népek t. i. előzőjelek hatása alatt állanak. *Onesandros* azonban, ki ugyancsak szerkesztett egy sztratégikus könyvet, éppen nem látszik ezt állítani; ő azt kívánja, hogy a parataxis csillogjon, hogy láttára az ellenség megszépenjen.«¹⁾ Itt tehát egyenes hivatkozás történik *Onesander De imper. officio* 92. pontjára, mely így hangzik: »Gondja legyen a hadvezérnek arra, hogy serege csillogó fegyverben vonuljon fel; s erről könnyen fog gondoskodhatni, ha elrendeli, hogy a kardok élesíttessenek, sisakok és páncélok megfényesíttessenek; a közeledő csapatok, ha fegyvereik csillognak, félelmetesebbeknek látszanak, és ha sűrűn váltják egymást az észrevételből eredő ijedelmek, a lélekre nehézkednek s zavarólag hatnak az ellenségre.«²⁾

¹⁾ »Ἐπιθηται δὲ τοῖς νεωτέροις περὶ τοῦ μὴ λαμπρῶν φαίνεσθαι τοῖς πολεμίοις τὴν σὴν παρατάξιν, ἀλλὰ κρύπτειν τῶν ὀπλῶν τὴν στίλβιν, ἕως αὐτῆς τῆς διὰ χειρὸς συμβολῆς, διὰ τὴν επικρατοῦσαν τοῖς ἔθνεσι φήμην. Ὀνήσανδρος δὲ καὶ αὐτὸς στρατηγικὸν συντάξας λόγον οὐχ οὕτω λέγειν δοκεῖ, ἀλλὰ λαμπρῶν κελεύει τὴν παρατάξιν φαίνεσθαι πρὸς τὴν τῶν πολεμίων κατάπληξιν.« — Hogy másrészt *Urbicius*-ra is történik itt hivatkozás, arra már a 46. lapon figyelemztettünk. VII, 17, 12 így hangzik nála: »Ἐπειδὴ δὲ εἰσίοχομεν καὶ Ῥωμαίους καὶ πάντα τοὺς ἔθνικοὺς ὡς ἐπίτιον μῆχοθεν τὰς ἀλλήλων παρατάξεις ὁρῶντας ἐπισημαίνεσθαι τὴν στυγοτέραν μᾶλλον τῇ ὄψει ἐπιτυγχάνειν ἐν ταῖς μάχαις, ἤπερ τὴν ἐν ὀπλοῖς λάμπουσαν, καὶ ὅτι ψευδές ἐστι τὸ χυδαῖον μετὰ γὰρ τὴν τοῦ Θεοῦ κρίσιν, τῇ τοῦ στρατηγοῦ διοικήσει καὶ προθυμίᾳ τοῦ στρατοῦ ὁ πῆλεμος κρίνεται. ἀλλ' οὖν διὰ τοὺς ἐπισοκῆπτοντας χροῆ, εἰ μὲν ὄλαι ἢ κοιλοὶ τόποι πρόκεινται, τὸν στρατὸν ἐκείσε ἀποκρύβειν, καὶ πρὸ πολλοῦ μὴ ἐπιδεικνύειν τοῖς πολεμίοις, εἰς τὸ κατασφίξεσθαι αὐτόν, εἰ μῆπου ἔλθωσιν ἀπὸ ἐνὸς σημείου ἢ δευτέρου · εἰ δὲ γυμνός ἐστι καὶ καθαρός ὁ ἀήρ, τότε τὰς κασσίδας παρασκευάζειν μὴ πρὸ πολλοῦ φορεῖσθαι, ἀλλὰ ταῖς χερσὶ κατέχεσθαι μέγρους οὐ ἐγγίσσειν οἱ ἔχθροί, ἀλλὰ καὶ τὰ σκοπιᾶτα μικρὰ ὄντα ἐμπροσθεν κατὰ τοῦ στήθους φέρειν καὶ σκέπειν ἐπιεῦθεν ἕως ζάβυς καὶ τὰς σκαπλίδας [σκαπλία Sch.] δὲ τῶν ζαβῶν ὄπιθεν κατὰ τῶν ὀμοπλατῶν φέρειν, ἕως καιροῦ καὶ τὰ σίδηρα τῶν κονταρίων ἀποκρύπτειν εἰς τὸ παντόπως τὰ ὄπλα μῆχοθεν μὴ διαλύμπειν διὰ τὸν εἰρημένον τρόπον, ἀλλὰ καὶ διὰ τοιοῦτου σημείου, ὅπερ ἐπισοκῆπτονται οἱ ἐναντίοι προκαταλαμβάνεσθαι γνώμης αὐτῶν, ὥστε εἰς δειλίαν, καὶ πρὸ τῆς μάχης μεταπίπτειν. (Scheffer 165. s k. 1.)

²⁾ »Μεμελημένον δ' ἔστω τῷ στρατηγῷ λαμπρῶν ἐκείττειν τὸ στρα-

Onesandernek munkáját Leó egészen beleillesztette művébe; de nevezetesen a II., IV., IX., XI., XII. és XV. fejezetekbe. Hogy miként dolgozta át Onesandert, arra nézve lássunk egy pár példát:

Ones. 25. 3.

οὐ μὴν ἀλλὰ μήθ' οὕτως ἄστατος ἔστω τὴν διάνοιαν, ὡς αὐτὸν αὐτῷ πάμπαν ἀπιστεῖν, μήθ' οὕτως αὐθάδης, ὡς μήτι καὶ παρ' ἄλλῳ τοῦ παρ' αὐτῷ κρεῖττον οἶεσθαι νοηθῆναι· ἀνάγκη γὰρ τὸν τοιοῦτον ἢ πᾶσι προσέχοντα καὶ μηδὲν αὐτῷ πολλὰ καὶ ἀσύμφορα πράττειν, ἢ μηδ' ὀλίγ' ἄλλων ἀκούοντα (*Köchly* conjiciálta, de nyilván rosszúl; a kéziratok *μηδ' ὀλίγων ἀκούοντα-t* adnak, mi Leóból *μηδὲν ὀλίγων ἀκούοντα-ra javítandó*), πάντα δ' αὐτοῦ, πολλὰ καὶ δεινὰ (a *δεινὰ-t Köchly* toldá be, helytelenül; toldásra nincs szükség, ha mégis, úgy *μεγάλα-ra*) *διαμαρτάνειν*.

Ones. 41. 1.

Ἐν δὲ δὴ τῇ τῶν ἐχθρῶν καταστρατοπεδεύων χάρακα περιβαλέσθω καὶ τάφρον, καὶ ἐφ' ἡμέραν μέλλῃ τὴν παρεμ-

Leo, Takt. IV. 5.

Πρόπον οὖν ἔστιν εἶναι τὸν στρατηγόν, — ἵνα καὶ πάλιν σοι περὶ τῶν αὐτῶν παραινέσωμεν — μήτε οὕτως ἄστατον τὴν διάνοιαν, ἵνα αὐτὸς ἑαυτῷ παντελῶς ἀπιστῇ, μήτε οὕτως αὐθάδης καὶ μονώτατος, ὡς μὴ βούλεσθαι παρ' ἐτέρων καλλίον τι νοηθὲν ἀναμαθεῖν. ἀνάγκη γὰρ αὐτῷ ἢ πᾶσι τοῖς ἄλλοις κατὰ πάντα προσέχοντα καὶ κατὰ μηδὲν ἑαυτῷ πιστεύοντα πολλάκις πολλὰ καὶ ἀσύμφορα πράττειν, ἢ μηδὲν ὀλίγων ἀκούοντα, πάντα δὲ ἑαυτῷ καταπιστεύοντα πολλὰ πολλάκις καὶ μεγάλα διαμαρτάνειν.

Leo Takt. XI. 2.

Ὅτ' ἂν τοίνυν ἐν τῇ τῶν ἐχθρῶν χώρᾳ στρατοπεδείης, περιβαλοῦ τάφρον βαθεῖαν, καὶ εἰς μίαν μόνην — ὡς εἴρη-

τευμα τοῖς ὅπλοις, ἡδία δ' ἢ φροντὶς αὐτῆ παρακαλέσαντι τὰ ξίφη θήγειν καὶ τὰς κόρυθας καὶ τοὺς θώρακας σμῆχειν· δεινότεροι γὰρ οἱ ἐπιόντες φαίνονται λόχοι τοῖς τῶν ὅπλων αἰθύγμασιν, καὶ πολλὰ τὰ δι' ὁψέως δέγματα προεμπέτοντα ταῖς ψυχαῖς ταράττει τὸ ἀντιπόλεμον.»

βολήν θήσειν· ἀμετανόητος γὰρ ἡ τοιαύτη καὶ ἀσφαλῆς στρατοπεδεῖα διὰ τὰς αἰφνιδίους καὶ ἀπρολήπτους ἐπιβουλάς. καθιστάτω δὲ φυλακὰς, κἂν μακρὰν εἶναι νομίζῃ τοὺς πολεμίους, ὡς ἐγγὺς ὄντων.

Ones. 68, 69.

Τάξις δ' οὐ μίᾳ πολέμου, πολλαὶ δὲ καὶ διάφοροι καὶ παρὰ τοὺς ὅπλισμοὺς καὶ παρὰ τοὺς στρατευομένους καὶ παρὰ τοὺς τόπους καὶ παρὰ τοὺς ἀντιπολέμους, ὧν τὰς διαφορὰς ὁ στρατηγὸς ἐπ' αὐτῶν εἴσεται τῶν καιρῶν· ἃ δ' ἂν οὐχ ἥκιστα πολλαῖς ἀρμόζοι παρατάξεσι δίχα τῶν ἐπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἀνάγκην ἔχουσῶν νοεῖσθαι, ταῦθ' ὡς ἐν κεφαλαίῳ δίδειμι.

ται — ἡμέραν μέλλης ἀπλικεύειν· ἀμετανόητος γὰρ ἡ τοιαύτη στρατοπεδεῖα, καὶ ἀσφαλῆς, διὰ τὰς αἰφνιδίους καὶ ἀοράτους ἐπιβουλάς. καταστήσεις δὲ καὶ φύλακας, κἂν μακρὰν εἶναι νομίζῃς τοὺς πολεμίους, ὡς ἐγγὺς ὄντων.

Leo Takt. XX. 182.

Τάξις οὐ μίᾳ ἐστὶ πολέμου, ἀλλὰ πολλαὶ καὶ διάφοροι, καὶ παρὰ τοὺς ὅπλισμοὺς καὶ παρὰ τοὺς στρατευομένους καὶ παρὰ τοὺς ἀντιπολεμίους, καὶ παρὰ τοὺς τόπους καὶ παρὰ τοὺς καιροὺς. τούτων δὲ τὰς διαφορὰς, ὃ στρατηγέ, ἐπὶ αὐτῶν τῶν πραγμάτων μαθήσῃ· οὐ γὰρ, ὡς βούλει, παρατάξεις, ἀλλ' ὡς ἀναγκάζῃ ποιήσεις τὴν ἔκταξιν καὶ τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ὀπλίσεως, καὶ κατὰ πρόσωπον, καὶ ἐκ πλαγίου, καὶ ὀπισθεν, καὶ ὡς ἡ χρεια τῶν πραγμάτων ἀπαιτήσῃ.

Igy írta ki, illetőleg gyúrta át Onesandert Leó. Ez a szembeállítása a két szövegnek már csak azért is fontos, mert zsinórmértékül szolgálhat eclectice eljáró compiler munkásságának megítélésénél, jellemzésénél. Mi másképpen járt el Leó, mi másképpen Constantinus, később látni fogjuk. Előbb azonban vizsgáljuk meg Leónak *Aelianushoz*, *Arrianushoz*; s többi előzőihez való viszonyát.

5. *Aelianust* és *Arrianust* egy rohanás alatt idézi Leó a VII. fejezet 81. pontjában, mondván: »Nem ismeretlen előttem, hogy a régieknél bizonyos más vezényszavak és gyakorolható mozgások soroltatnak el, no meg másoknál, ú. m.

Arrianusnál és Aelianusnál, kik e tárgyban, mondhatni, egyazonképpen nyilatkoznak; úgyde hogy itt hosszúra ne nyujtsam mondanivalómat, csak összevontan teendek róluk említést, — a többi sokról pedig hallgatni fogok, egyrészt értelmehetetlenlégiök és hasznavehetetlenlégiök miatt, másrészt, mivel azokból már átvettünk is, hiszen belőlük tartóztuk azt, amiket mi itten mondunk, vegyítve az ifjabb írók tapasztalaton alapuló tanításával. De meg az előadás törvényei ellen sem akarunk véteni s itt homályosan még egyszer fölemlíteni azt, amit már megvilágosítottunk.«¹⁾

Folytatólag pedig ezt mondja (VII, 82): »*Aelianusnál* t. i. ezek az elnevezések és mozgások fordulnak elő.²⁾ [Folytatatom görögül a szöveget, hogy a szövegek közt való összefüggést jobban értsük.] ἡ μὲν κλίσις καλουμένη, τὴν δὲ κλίσιν εἰς δύο διακεῖ, καὶ τὴν μὲν ἐπὶ ἀσπίδα καὶ αὐτὸς κλίσιν λέγει, ἥγουν ἐπὶ σκουτάριον, τὴν δὲ ἐπὶ δόρυ, ἥγουν, ἐπὶ κοντάριον. ἔστι δὲ τις κίνησις καὶ παρ' αὐτῶ καὶ μεταβολή, καὶ ἐπιστροφή, καὶ ἀναστροφή, καὶ περισπασμός, καὶ ἐκπερισπασμός, καὶ ζυγεῖν, καὶ στοιχεῖν, καὶ ἐπ' ὀρθὸν ἀποδοῦναι, καὶ ἐξελίσσειν, καὶ διπλασιάζειν. λέγεται δὲ καὶ ἐπαγωγή, καὶ δεξιὰ παραγωγή, καὶ πλαγία φάλαγξ, καὶ ὀρθία φάλαγξ, καὶ λοξή φάλαγξ, καὶ παρεμβολή, καὶ πρόταξις, καὶ ἔνταξις, καὶ ὑπόταξις, καὶ πρόσταξις, [καὶ παράταξις].

Vonatkoznak az itt tőle mondottak *Arrianus* Takt. 20. és *Aelianus* XXIV. 1., 2., 3., 4-re. Lássuk e helyeket.

¹⁾ Οὐκ ἀγνοῶ δέ, ὅτι περ τοῖς ἀρχαίοις καὶ ἑτέρα ἵνα παραδέδοται παραγγέλματα καὶ κινήματα γυμνασίας, ἄλλοις τε καὶ Ἀθρηανῶ καὶ Ἀιλιανῶ, ὥσπερ ἐξ ἑνὸς στόματος περὶ αὐτῶν ἐμοφονοῦσιν· ἀλλ' ἵνα μὴ ἐπὶ πλάτος τοσοῦτον παρεκτείνω τὸν λόγον, ἐν κεφαλαίῳ μόνον μνήμην παραθήσω ἐκείνων, καὶ τοῦ λοιποῦ σιωπήσομαι τὸ πλεῖθος, τὸ μὲν διὰ τὴν ἐν αὐτοῖς ἀσάφειάν τε καὶ ἀχρησίαν, τὸ δὲ καὶ διὰ τὸ ἐκεῖθεν ἀναληφθῆναι ὥσπερ ἀνθολογηθέντα τὰ παρ' ἡμῶν ἐνταῦθα εἰρημένα μετὰ τῆς τῶν νεωτέρων διὰ πείρας εὐρέσεως, καὶ ἵνα μὴ ἀπειρόκαλοι δόξωμεν εἶναι, καὶ δευτερολογεῖν ἀσαφῶς ἐνταῦθα τὰ ἤδη σαφηνοῦθέντα.

²⁾ Παρὰ γὰρ Ἀιλιανῶ λέγονται ὀνόματα καὶ κινήσεις αὗται.

Att.

Νυνὶ δὲ τὰ ὀνόματα ἐπέξι-
μεν τῶν κινήσεων κατ' ἰδέαν
ἄλλου καὶ ἄλλου στρατοπέδου,
καὶ τὸν τοῦν ἐκάστου τοῦ
ὀνόματος. καλεῖται δὲ τὸ μὲν
τι κλίσις, καὶ ταύτης ἰδέαι
δισσαί, ἢ μὲν ἐπὶ δόρυ, ἢ
δ' ἐπ' ἀσπίδα· τὸ δὲ μη-
ταβολή, τὸ δὲ τι ἐπι-
στροφή, καὶ ἀναστροφή
ἄλλο. καὶ περισπασμὸς δὲ
τι ὀνομάζεται, καὶ ἐκπερι-
σπασμὸς ἄλλο, καὶ στοι-
χεῖν καὶ ζυγεῖν, καὶ ἐς
ὀρθὸν ἀποδοῦναι καὶ
ἐξελίσσειν καὶ διπλασι-
άζειν. λέγεται δὲ τις καὶ
ἐπαγωγή, καὶ δεξιὰ πα-
ραγωγή, καὶ ἄλλη εὐώνυ-
μος παραγωγή, καὶ πλα-
γία δὲ φάλαγξ ἐστὶ τις,
καὶ ὀρθία φάλαγξ ἄλλη,
καὶ λοξή φάλαγξ, καὶ πα-
ρεμβολή, ἔτι γε μὴν πρόσ-
ταξις καὶ ἔνταξις καὶ
ὑπόταξις.

ῥαγωγή, καὶ πλαγία φάλαγξ καὶ ὀρθία φάλαγξ ἢ
λοξή φάλαγξ, καὶ παρεμβολή, καὶ πρόσταξις καὶ
ἔνταξις καὶ ὑπόταξις καὶ ἐπίταξις καὶ πρόταξις.

Ἐκάστου δὲ ὀνόματος τὴν σημασίαν διὰ συντόμων δηλώ-
σομεν οὐκ ἀγνωσθ' ὅτι οὐ παρὰ πᾶσι τοῖς τακτικοῖς τὰ παρ-
αγγέλματα ταῖς αὐταῖς ὀνομασίαις δεδήλωται.

Itt nyilvánvalóan Aelianust írta ki Leó, miután egybe-
vetette Arianussal. S ez az egy hely magában véne is bizonyít

Ael.

Τὰ μὲν οὖν εἶδη τῆς τελείας
δυνάμεως καὶ τὰ ὀνόματα τῶν
ἐν τούτοις συστημάτων τοῦ-
τον ἔχει τὸν τρόπον τὸν τε-
θεωρημένον. Ἐξῆς περὶ τῶν
ὀνομάτων χρήσιμον εἰπεῖν,
ὅπως, ὅταν οὖν ὁ στρατηγὸς
παραγγέλλη γενέσθαι τι, συνε-
θισθέντες ἐν ταῖς ἐξοπλισίαις
τοῖς τε ὀνόμασι καὶ ταῖς τῶν
σχημάτων κινήσει ῥαδίως τὰ
προστασόμενα ποιεῖν δύνων-
ται. Λέγεται δὲ τὸ μὲν τι
κλίσις, καὶ τῆξ κλίσεως ἢ
μὲν ἐπὶ δόρυ, ἢ δὲ ἐπ'
ἀσπίδα· λέγεται δὲ τις καὶ
μεταβολή καὶ ἐπιστροφή
καὶ ἀναστροφή καὶ πε-
ρισπασμὸς καὶ ἐκπερι-
σπασμὸς, στοιχεῖν τε καὶ
ζυγεῖν καὶ ἐς ὀρθὸν [a
Bern.-ben ἐπόρθρον] ἀπο-
δοῦναι καὶ ἐξελίσσειν
καὶ διπλασιάζειν.

Λέγεται δὲ τις καὶ ἐπα-
γωγή, καὶ δεξιὰ παρα-
γωγή, καὶ εὐώνυμος πα-

amaz állításunk mellett, hogy *Leó Arrianust is, Aelianust is kiírta. Helyesebben mondvá, az egyik Taktikát, az Aelianussét, de többé-kevésbé Arrianust szem előtt tartva.* Egy másik helylyel is erősíthetjük ez állításunkat.

Leó az I. fej. 7. pontjában így ír: *Αἱ δὲ εἰς τοὺς πολεμίους τέλειαι παρετοιμασίαι δύο εἰσὶν· ἡ μὲν κατὰ γῆν πεζική, ἡ δὲ κατὰ θάλασσαν ναυτική. περὶ μὲν οὖν τῆς ναυτικῆς ὕστερον ἐροῦμεν. τῶν δὲ κατὰ γῆν ἐπὶ πολέμοις ἀθροισμένων ἀνδρῶν τὸ πλῆθος τὸ μὲν ἐστὶ μάχιμον, ἢ γουν πολεμικόν, τὸ δὲ διὰ τὰς τούτου χρείας συνερχόμενον ἄμαχον. καὶ πολεμικὸν μὲν τὸ παραταττόμενον πρὸς τοὺς πολεμίους στρατιωτικόν, ἄμαχον δὲ τὸ λοιπόν, οἷον ἰατροί, δοῦλοι, ἔμποροι, καὶ ἄλλοι, ὅσοι διὰ τὰς ὑπηρεσίας ἐπακολουθοῦσι.*

Aelianus (II. 1. 2.) így fogalmazta:

Λεκτέον δὲ μοι πρῶτον περὶ τῶν εἰς τοὺς πολέμοις τελειῶν παρασκευῶν. διτταὶ δ' εἰσὶ τούτων δυνάμεις, ἡ μὲν πεζική, ἡ δὲ ναυτική· καὶ πεζική μὲν ἡ τῶν ἐπὶ γῆς μαχομένων, ναυτική δὲ ἡ τῶν κατὰ θάλασσαν ἢ ποταμοὺς ἐν ναυσὶ παρατασσομένων. καὶ περὶ μὲν τῶν ἐν ταῖς ναυμαχίαις συντάξεων ὕστερον ἐροῦμεν. τῶν ἐπὶ τοὺς πολέμοις τοίνυν ἀθροισμένων τὸ πλῆθος τὸ μὲν ἐστὶ μάχιμον, τὸ δὲ κατὰ τὰς τούτου χρείας συνερχόμενον ἄμαχον· καὶ μάχιμον μὲν τὸ παρατασσομένον ἐν τοῖς ἀγῶσι καὶ δι' ὅπλων ἀμυνόμενον τοὺς πολεμίους, ἄμαχον δὲ τὸ λοιπόν, οἷον ἰατρῶν, ἀγοραίων, δούλων καὶ ἄλλων, ὅσοι διὰ τὰς ὑπηρεσίας ἐπακολουθοῦσιν.

Arrianus II. így fogalmazta:

..... ἐνθένδε τοῦ λόγου ἄρξομαι, ὅτι δὴ τῶν παρασκευῶν τῶν ἐς τὸν πόλεμον ἡ μὲν τις κατὰ γῆν τυχάνει οἷσα, ἡ δὲ διὰ θαλάσσης· καὶ γὰρ οἱ πολέμοι πολεμοῦνται οἱ μὲν ἐν γῆ, οἱ δ' ἐν θαλάσση. τῶν δὲ ὅπως οὖν πολεμοῦντων τὸ μὲν τί ἐστὶ μάχιμον, αὐτοὶ οἱ στρατιῶται, τὸ δὲ τοῦ μαχίμου ἕνεκα ἠθροισμένον, ὅσον θητικὸν ἢ ἰατρικὸν ἢ ἔμπορικὸν ἢ καπηλικόν.

V. ö. még *Leó* VI, 30—31-ct¹⁾ *Arrianus* IV-el, *Aelia-*

¹⁾ Οὐκ ἄχρηστον δὲ μοι δοκεῖ μνημονεῦσαι, κἄν ἐν μικρῷ, καὶ τῆς ἀρχαίας ὀπλίσεως τῶν πεζῶν καὶ τῶν καβαλλαρῶν, καθὼς *Ἀλιανός* γε

nus II, 11-el, — VI, 37-et *Arrianus* III-al, *Aelianus* II, 9., 10-zel, — VI, 39-et *Arrianus* XII, 6., 7-el (rávonatkozólag mondja Leó »ὡς μὲν τινες ἔφασαν«), *Aelianus* XIV, 1—3-mal; stb. stb.

Vannak természetesen olyan passusok is, melyeket csak *Aelianus*ból írt ki Leó, melyekre parallelát *Arrianus*ban nem talált. V. ö. Leó VI, 38-at *Aelianus* XII-vel!

Szinte megfoghatatlannak látszik azonban az az állítás,¹⁾ melyet régebbi *Aelianus*-szövegek hiányában nem vagyok képes ellenőrizni, de itt mégis kénytelen vagyok megemlíteni, hogy t. i. *Leó Aelianus*nak (a régebbi kiadásokban reprodukált) *párisi* s nem firenzei *recensiójára* (melyet mi idéztünk) *megy vissza*. Azért látszik ez az állítás hihetetlennek, mert *Aelianus* firenzei szövege és Leó legjobb *recensiója* egyaránt abban a kéziratban maradt ránk, mely *apographuma* a császári könyvtár egy értékes példányának, azaz a firenzei *Plut.* LV, cod. 4-ben.

6. Mindezek az itt említett írók, kikre mint *ἀρχαῖοι* vagy *παλαιοὶ*-okra hivatkozik hébe-korba, szinte elenyésző forrását teszik *Urbicius* (v. *Mauricius*) mellett. Ennek taktikostrategikus munkáját jóval kevesebb változtatással vette át művébe a forrásnak minden megnevezése nélkül. Ami burkolt czélzás, hivatkozás van e munkára, azt kiemeltük már fentebb tanulmányunk 45. s k. lapján. Itt most az a feladatunk, hogy kimutassuk nagyjában, mit vett át, s az olvasó példákön lássa, hogy az átvett anyagot hogyan dolgozta fel Leó.

Urbicius munkája — mint említettük — 12 *λόγος*-ból fejtegetésből, könyvből áll. Megelőzi egy *εἰσαγωγή*, melynek mintájára írta meg Leó is a maga előljáró beszédét.²⁾ De az anyag elrendezése más mint *Leónál*, kinek *Taktikája* kétszer oly bő, oly terjedelmes, mint az *Urbiciusé*. Éppen ezért érdekes látni, hogyan szedi szélylyel Leó ez elődje munkáját, s állít össze a darabokból új mozaikot. Így *Urbicius* I. könyvét,

καὶ οἱ λοιποὶ τῶν τακτικῶν συγγραφεῖς ὑπηγόρευσαν, — mondja bevezetőleg.

¹⁾ *K. K. Müller* a *Pauly-Wissowa*-féle *Realencyclopädie* I. a. 484. lapján.

²⁾ De a II. fejezetbe is vett fel sokat belőle.

melynek általános czímet nem adott, de mely a sereg gyakorlati kiképzéséről, felfegyverzéséről, a legénység hierarchiájáról, toborzásáról, katonai büntetésekről és menetelésekről szól, fölleljük Leó Taktikájának VII., VI. (1—22. §.) IV., VIII. és IX. fejezeteiben. A II. könyv (*Ἐπερὶ καβαλλαρικῆς παρατάξεως*) fellelhető Leó XII. fejezetében. A III. könyvnek (*Ἐπερὶ στάσεως τάγματος*) az anyagát megtaláljuk a VII. fejezetben, a IV. könyvét (*Ἐπερὶ ἐνέδρας*) a XIV. fejezetben, az V. könyvét (*Ἐπερὶ τοῦλδου*) a X. fejezetben, a VI. könyvét (*Ἐπερὶ διαφόρου τάξεως καὶ γυμνασίας*) a XVIII. fejezetben (2—13. §.), a VII.-két (*Ἐπερὶ στρατηγίας*) a XIII. és XIV. fejezetben, a VIII.-két (*Ἐπερὶ καθολικῶν παραγγελμάτων τῶν στρατηγῶν ἀρμοζόντων*) a XX. fejezetben, a IX.-ét (*Ἐπερὶ ἐφόδων ἀπροσδοκῆτων*) a XVII.-ben, a X.-ét (*Ἐπερὶ πολιορκίας*) a XV.-ben, a XI.-ét (melynek nincsen czíme, de mely a különböző idegen népek szokásait írja le) a XVIII. fejezet 15—108. §.-iban, a XII. könyvnek, (mely elemi taktikai kérdéseket tárgyal) az anyagát végre az V., IV. és XI. fejezetekben leljük meg.

Miként a többi írókat, úgy *Urbiciust sem írta ki szóval-szóra, hanem hol hozzátett, hol átalakított, hol kihagyott valamit*, bár nem abban a mértékben, mint a korábbi írókat illetőleg. A XV. fejezetnek p. o. csak eme paragraphusait merítette Urbiciusból: 3., 7—15., 24—27., 47—53., 55—62., 64., 67—77.

Hogy az Urbicius szövege Leó keze alatt minő változásokon ment keresztül, azt már egy korábbi értekezésemben¹⁾ egyes szemelvények egybeállításával megmutattam. Álljon azonban a teljesség kedvéért itt még egy-két példa.

Urbic. I. 3.

Leo IV. 8—14.

*Στρατηγὸς τοίνυν προσ- Στρατηγὸς τοίνυν προσ-
αγορεύεται ὁ τοῦ παντὸς αγορεύεται ὁ τοῦ παντὸς
στρατοῦ χορυφαῖός τε καὶ ἡγε- στρατοῦ χορυφαῖός τε καὶ ἡγε-*

¹⁾ Urbicius (= Mauricius) taktiko-strategikus munkájának firenzei kódexe. (Égypt. Phil. Közl. 1895. XIX. 820—825. ll.)

μών. Ὑποστράτηγος δὲ ὁ
τὴν δευτέραν τούτῳ τάξιν
ἐκκληρῶν.

μών, ὑποστράτηγος δὲ ὁ
τὴν δευτέραν τούτῳ τάξιν
ἐκκληρῶν. οἶμαι δέ, ὡς οἱ πα-
λαιότεροι ἡμῶν ὑποστρα-
τήγους μὲν ἐκάλουν τοὺς
στρατηγούς διὰ τὸ στρατηγὸν
ἀπάντων κυρίως εἶναι τὸν
βασιλέα, ἐκ προσώπου δὲ αὐτοῦ
εἶναι καθ' ἕκαστον θέμα τὸν
στρατηγόν, καὶ διὰ τὴν τοι-
αύτην αἰτίαν ὁ στρατηγὸς
ὑποστράτηγος ἐκαλεῖτο,
στρατηγὸς δὲ κυρίως ἐλέγετο
ὁ ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως
ἐπὶ πάντων κεφαλὴ ἀποστελ-
λόμενος, ἔχων ὑποστρατήγους
τοὺς τῶν θεμάτων στρατη-
γούς, ὅπερ ἐστὶν ἄριστον.

Νῦν δὲ ὑποστράτηγος
οὐ γνωρίζεται, εἰ μὴ ὁ καλού-
μενος μεράρχης.

Ὁ δὲ γε μεράρχης ἐστὶν
ὁ τοῦ μέρους τὴν ἀρχὴν ἐμ-
πεπιστευμένος.

Καὶ τουρμάρχης ἐστὶν
ὁ ποτε καλούμενος μεράρ-
χης, ἥτοι ὁ τοῦ μέρους τὴν
ἀρχὴν ἐμπεπιστευμένος.

Μοιράρχης δὲ ὁ τῆς
μοίρας ἀρχων, ὁ λεγόμενος
δοῦξ.

Δρουγγάριος δὲ λέγε-
ται ὁ μᾶς μοίρας ἀρχων, ἥτις
ὑπὸ τὸ μέρος τοῦ τουρμάρχου
τάττεται. μέρος γάρ ἐστιν
ἢ τούρμα τὸ ἐκ τριῶν μοιρῶν,
ἢ γουν δρουγγων συγκείμενον
ἄθροισμα. μοῖρα δὲ ἐστὶν,
ἥτοι δρουγγος, τὸ ἐκ τα-
γμάτων, ἥτοι βάνδων τῶν
λεγομένων κομήτων συγκείμε-
νον πλήθος.

Καὶ μέρος ἐστὶ τὸ ἐκ
τριῶν μοιρῶν συγκείμενον ἄθ-
ροισμα, ἢ γουν δρουγγος.

Μοῖρα δὲ τὸ ἐκ ταγμα-
τῶν, ἥτοι ἀριθμῶν ἢ βάνδων
συγκείμενον πλήθος.

Κόμης δὲ ἐστὶν, ἥτοι τρι-

Κόμης δὲ ἐστὶν ὁ τοῦ

βοῦνος, ὁ τοῦ τάγματος, ἢ ἐνὸς τάγματος, ἦτοι βάνδου, ἀριθμοῦ ἢ βάνδου ἡγούμενος. ἀφηγούμενος.

Ἴλάρχης δὲ προσαγορεύεται ὁ πρῶτος μὲν τῶν ἑκατοντάρχων, δευτερευῶν δὲ τῷ κόμητι, ἦτοι τριβούνῳ.

Ἐκατοντάρχης δὲ ὁ ἑκατὸν ἀνδρῶν ἄρχων, ὡσπερ καὶ δεκάρχης, ὁ τῶν δέκα πρῶτος καὶ πεντάρχης ὁ πρῶτος τῶν ε΄.

Κένταρχος δὲ ἐστὶν ὁ ἑκατὸν ἀνδρῶν ἄρχων, ἦτοι ἑκατοντάρχης, ὅστις καὶ ὑπὸ τὸν κόμητα τέτακται.

Δέκαρχος δὲ ἐστὶν ὁ τῶν δέκα πρῶτος, ὡσπερ καὶ πεντάρχης ὁ τῶν πέντε, ὅστις καὶ μέσος ἴσταται τῆς ἀκτίας.

7. Ime így használta fel Leó előzőit, *Onesandert*, *Arrianust*, *Aelianust*, *Urbiciust*, szóval azokat a taktikusokat, kiknek művei ránk maradtak. Használt, mint láttuk, egyéb forrásokat is, nevezetesen *hadvezéreinek jelentéseit*. De marad azután művében még sok, mi szintén kiirt résznek látszik. Így az egész III. fejezet és az Összefoglalás, az I. fejezet eleje (1—6. §.), a II. fejezet 21—33. paragrafusai, a XVIII. fejezet vége a 143. §.-tól kezdve stb. stb. Mely taktikus írókra vezethetők vissza e részek? Itt mindenesetre találgatni vagyunk kénytelenek. Szerencsénkre a *Vindob. Phil. gr.* 275 jelzetű X. évszázbeli kéziratnak egy marginaléja kis alapot nyújt találgatásainkhoz. Az I. folium versóján az Előljáró beszédnek ama passusához, melyben Leó beismeri, hogy compilált, s melyet a 75. lapon vonal alatt idéztünk, e scholionnal találkozunk: ἀρριανού, αιλιανῷ, πέλοπῷ, ὀνησιάνδρῳ,¹⁾ μηνᾶ, πολυαινῷ, συριανού, πλουτάρχου; e scholion tehát Leó *Taktikájának forrásaiul*: *Arrianust*, *Aelianust*, *Onesandert* (kikről már volt szó), *Pelopsot*, *Minast*, *Polyaenust*, *Syrianust* és *Plutarchust* nevezi meg. *Urbiciust* (*Mauriciust*) nem említi.

¹⁾ Ez a scholion is tehát az Ὀνήσανδρος alakot ismeri!

hacsak e nevek valamelyike alatt nem lappang a neki tulajdonított munka szerzője. *Pelops* és *Minas* nevű írókról nem tud az irodalomtörténet semmit sem. Figyelembe veendőbb már a *Polyaenus* neve. *Polyaenus M. Aurelius* és *L. Verus* császárok idejében (161—169.) élt történetíró, kitől egy 8 könyvre terjedő hadi fortélyok gyűjteménye maradt ránk *Πολυαίνου στρατηγικά* címmel. Mint már fennebb említettük, *Leó* kivonatot készített belőle, s ez a kivonat ránk maradt. Hacsak erre nem gondolt a scholiasta, úgy a ránk jutott munkája *Polyaenus*nak itt kevésbé jöhet tekintetbe, mivel erre a *Taktikából* csak igen kevés volna visszavezethető. De írt *Suidas* szerint¹⁾ egy *Taktikát* 3 könyvben. Nem ebből merítette-e azt, a mi első pillantásra a *Strategikákból* látszik átvettnek, s a *XX.* fejezetből egyebet is? A kérdés aligha lesz eldönthető, s éppen azért álljon itt a szóbanforgó hely:

Polyaenus. (ed. *Woelfflin*)

p. 372.

Leo XX. fej. 80. §.

Σκιπίων τοῦ στρατοπέδου τὰς πόρνας ἐξήλασε κελύσας ἐς πόλιν ἀπιέναι πανηγυρίζουσαν. προσέταξε δὲ ἀποπέμψασθαι κλίνας, τραπέζας, ἐκπώματα καὶ σκεύη πάντα πλὴν χύτρας καὶ ὀβελίσκου καὶ ποτηρίου, ἀργυροῦν δὲ ἔκπωμα μὴ ἔχειν πλέον δικοτύλου, καὶ λούεσθαι μηδὲνα, τῶν δὲ ἀλειφόμενων ἕκαστον τρίβειν ἑαυτόν, τὰ γὰρ ὑποζύγια δεῖσθαι τῶν τριβόντων. ἀριστᾶν δὲ ὀρθοῖς ἄπυρον ὄψον, δειπνοῦντας δὲ προσφέρεισθαι καὶ κρέας ὀπτὸν ἢ ἐφθόν. ἱματίω δὲ χρῆσθαι σισύρα *Γαλατικῇ.*²⁾

Ἦν ποτε καιρός, ὅτε Σκιπίων Ῥωμαίων ἠρέθη ἀπὸ ψήφου κοινῆς στρατηγός, καὶ ἡλικίας ἦν ἐτῶν ὀκτωκαίδεκα τῶν στρατηγικῶν ἀπαρχόμενος ἔργων. παρευθὺ δὲ τῆς ἀρχῆς ἐκέλευσεν ἀποπέμπεσθαι τοῦ στρατοῦ κραβάτους καὶ τραπέζας καὶ διάφορα ἐκπώματα, καὶ τὰ ἄλλα σκεύη πάντα, πλὴν χύτρας χαλκῆς καὶ σουβλίου σιδηροῦ καὶ ποτηρίου, τοῖς ἔχουσι μὲν ἀργυροῦ, τοῖς δὲ ἄλλοις ξυλίνου. μὴ λούεσθαι δὲ τινα, μήτε ἀλείφεσθαι μύρον ἐκέλευε τὸ οἰονοῦν. ἀριστᾶν δὲ ὀρθοῖς ἄπυρον βρω-

¹⁾ Πολύαινος Μακεδὼν ἐήτορ. περὶ Θηβῶν, τακτικά βιβλία γ'.

²⁾ V. ö. Excerpta *Polyaeni* 434. 1.

σιν, δειπνούντας δὲ προσγέ-
ρεσθαι κρέας ἢ ὀπτὸν ἢ ἔψη-
τόν κ. τ. λ.

Plutarchusról, Syrianusról is tudjuk, hogy ezek ujplatonikus philosophusok voltak, amaz¹⁾ emennek tanítómestere, emez az V. évszázban (410—485.) élt lyciai Proclus tanítója, kitől Aristoteles *Metaphysicaihoz* fenn is maradt egy kommentár. Hogy milyen munkáikból merített Leó, természetesen nem állapíthatni meg.

Ha szemügyre vesszük *Leó Takt.*-ja VII. fejezete 2. §-át, 8. §-át, s a XX. fejezet 175. §-át, csak az utóbbit szerelnék visszavezetni Onesander-re (43, 2), az előbbi paragrafusok tartalmát pedig *Polybius* III. könyve 81. fejezetére; a *Takt.* III. fejezetét, mely arról szól, hogyan kell hadi tanácsot ülni, a *Historiae* IX. könyve 12—15. caputjaival való összevetés alapján *Polybius* *Taktikájára* volnánk hajlandó visszavezetni.

A *Πέλοπος* glossza talán csak a *Πολυβ*^υ (illetőleg *πολυυ*^υ)-ből romlott.

Josephus Flavius történeti munkájából merítette bizonyára azt, mit a XX. fejezet 148. pontjában mond. Ugyane fejezetben (az 1. pontban) idézi a *Példabeszédek könyvét* (IX. 9.), a II. fejezet 35. §-ában a 144. *Zsoltár* 29. §-át, az *Összefoglalás* 3. §-ában *Pál apostolt*.

Összes fejtegetéseinknek eredményeképpen kijelenthető annyi, hogy *Bölcs Leó Taktikája compilatori munkásság szüleménye. Felhasználta a régebbi taktikus írókból mindazt, mi elméleti és gyakorlati utasítás-számba megy, egyébként*

¹⁾ V. ö. *Suidas* följegyzésével: *Πλούταρχος Νεστορίου Ἀθηναῖος φιλόσοφος, διδάσκαλος Συριανοῦ τοῦ ἐξηγητοῦ γενομένου Πρόκλου τοῦ Λυκίου, ... ἔγραψε πολλά. V. ö. még Procli Comment. in Rempubl. Platonis (ed. Schoell, 1886.) 32. l. (hol Nestorius unokájának mondja a szerző), és *Scholias ad Tzetzi Chiliadas* 959 (Anecd. Oxonn. ed. Cramer, III. 370. l.).*

^{*)} *Suidas*: *Συριανὸς Ἀλεξανδρεὺς φιλόσοφος, ἡγήσάμενος τῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς τε καὶ διατριβῆς, διδάσκαλος γενομένος Πρόκλου, ὃς καὶ διάδοχος αὐτοῦ ἐγένετο. ἔγραψεν εἰς Ὅμηρον ὄλον ὑπόμνημα ἐν βιβλίῳ ζ', εἰς τὴν πολιτείαν Πλάτωνος βιβλίῳ δ', εἰς τὴν Ὀρφῆως θεολογίαν βιβλίῳ β', περὶ τῶν παρ' Ὁμήρῳ θεῶν, συμφωνίαν Ὀρφῆως, Πυθαγόρου καὶ Πλάτωνος περὶ τὰ λόγια, βιβλίῳ ι', καὶ ἄλλα τινὰ ἐξηγητικά.*

azonban kora igényeihez képest átdolgozta Urbiciusnak munkáját tekintettel országáa hadseregének akkori szervezetére.

8. De Salamon Ferencz nézete szerint Urbicius (= Mauricius), Leó és Constantinus egy közös forrásból merítették Taktikáikat! Ha ez igaz, a Constantinus szövege hol Urbicius szövegével, hol Leó szövegével mutatna egyezést, Urbicius szövege hol Leó-val, hol Constantinussal. Itt is a szövegek szembeállításáa meg fogja győzni az olvasót arról, hogy Leó Urbiciust is írta ki, Constantinus csak Leót dolgozta át. V. ö. tehát

Urbicius I. 2.

Τῆς γυμνασίας τῆς καθ' ἓνα ἄνδρα δεόντως γινομένης δεῖ ὄπλισθῆναι τοὺς στρατιώτας διὰ τῶν ἰδικῶν αὐτῶν ἀρχόντων· καὶ τὰ ἐπιτήδεια δὲ ἐν τῷ καιρῷ τοῦ παραχειμαδίου παρασκευάζεσθαι τὰ πρὸς τὰς ἀναγκαίας χρεῖας τῆς ἐπιστρατείας καὶ ἔχειν ταῦτα πάντας μὲν ἀναλόγως· πρὸς τε τὴν ἐκάστου ποιότητα καὶ τὰς χορηγουμένας αὐτοῖς χρυσικὰς σινηθείας, μάλιστα δὲ τοὺς τῶν μερῶν καὶ μοιρῶν καὶ ταγματῶν ἀρχοντας, ἑκατοντάρχας, δεκάρχας, πεντάρχας καὶ τετράρχας, βοικελλαρίους καὶ φριδεράτους. ζάβας σὺν σκαπλίους (συντηαπλίους *cod. Med.*) τελείας μέχρι τοῦ ἀστραγάλου ἀνασυρομένας λωρίους καὶ κρικελλίους μετὰ τῶν θηκαρίων αὐτῶν· κασσίδας ἐχοῦσας ἄνωθεν τουφία μικρά· τοξάρια κατὰ τὴν ἐκάστον ἰσχὺν καὶ οὐχ ὑπὲρ αὐτήν, μᾶλλον δὲ καὶ ἀπαλώτερα ἔχοντα θηκάκια πλατέα, ἵνα ἐν καιρῷ δυνατόν ἐστι τεταμένα χωρεῖν τὰ τόξα ἐν αὐτοῖς· κόρδας ἐκ περισσοῦ ἐν τοῖς πουργίοις αὐτῶν· κούκουρα μετὰ σαγγιτιτῶν καὶ σκεπασμάτων αὐτῶν ἐπιτήδεια χωροῦντα ἀπὸ τριάκοντα ἢ τεσσαράκοντα σαγγιτιτῶν ἐν τοῖς τοξοζωνίοις· ῥινία καὶ σουβλία· κοντάρια καβαλλαρικά ἔχοντα λωρία κατὰ τοῦ μέσου πρὸς τὸ σχῆμα τῶν Ἀβάρων μετὰ φλαμούλων· σπαθία· περιτραχήλια στοργύλα κατὰ τὸ τῶν Ἀβάρων σχῆμα τάξει Κροσσίων, λινοῦν ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν ἔροσῶν.

Leó VI. 1. 2.

Ἀεὶ τοίνυν ὄπλισθῆναι τοὺς στρατιώτας διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν ἀρχόντων, καὶ τὰ ἐπιτήδεια τῷ καιρῷ, εἴτε παραχειμαδίου, εἴτε φοσσάτου, παρασκευάζεσθαι τὰ πρὸς ἀναγκαίας

χρείας τῆς ἐκστρατείας· καὶ ἔχειν ἅπαντας ἀναλόγως ἄρχον-
τάς τε καὶ ἀρχομένους πρὸς τὴν ἐκάστου ποιότητα τε καὶ
δύναμιν, καὶ μάλιστα τοὺς ἄρχοντας αὐτῶν ἀπὸ τε τουρμάρο-
χου, καὶ μέχρι κεντάρχου καὶ τετράρχου, καὶ κατ' ἐξαιρέτου
σεαυτὸν καὶ τὴν ὑπὸ σὲ προέλευσιν.

Ἔχειν δὲ αὐτοὺς δεῖ τὸν καθένα ἄνδρα ὄπλισιν τοι-
αύτην. ζάβας τελείας μέχρι τοῦ ἀστραγάλου, ἀνασυρομένας δὲ
διὰ λωρίων καὶ κρικελίων, μετὰ τῶν θηκαρίων αὐτῶν. ἔχειν
δὲ καὶ κασσίδας σιδηρᾶς στιλπνάς, διὰ παντὸς ἐχούσας ἄνωθεν
εἰς τὰς κορυφὰς τούφια μικρά. τοξάρια δὲ ἕκαστον κατὰ τὴν
ιδίαν ἰσχὺν καὶ οὐχ ὑπὲρ αὐτήν, μᾶλλον δὲ καὶ ἀπαλώτερα,
ἔχοντα θηκάρια πλατέα, ἵνα ἐν καιρῷ δυνατόν ἐστι τεταμένα
χωρεῖν τὰ τοξάρια ἐν ἑαυτοῖς, ἔχειν δὲ καὶ κόρδας ἐκ περιπτοῦ
ἐν τοῖς πονηγύσις αὐτῶν. κούκουρα μετὰ σαγιτῶν καὶ σκε-
πασμάτων αὐτῶν ἐπιτήδεια χωροῦντα ἀπὸ τριάκοντα ἢ τεσσα-
ράκοντα σαγιτῶν· ἐν δὲ τοῖς τοξοζωνίοις ῥινία καὶ σουβλία·
ἔχειν δὲ καὶ κοντάρια καβαλλαρικά μακρά, ἔχοντα λωρία κατὰ
τὸ μέσον μετὰ φλαμούλων. ἔχειν δὲ καὶ σπαθία ἀποκρεμάμενα
τῶν ὤμων αὐτῶν κατὰ τὴν Ῥωμαϊκὴν τάξιν, καὶ ἕτερα παρα-
μήρια, ἧτοι μαχαίρας διεζωσμένους.

Constantinus Takt. (ed. Meurs-Lami) VI. fej.

Δεῖ ἐξοπλισθῆναι τοὺς στρατιώτας, διὰ τῶν ἰδίων ἀρ-
χόντων καὶ ἐτοιμάζειν τὰ ἐπιτήδεια πρὸς τὸν καιρὸν, ἅν τε
παραχειμάσαι μέλλῃ, ποῦ τὸ γοσσάτον, ἅν τε ταξιδεῦσαι.
ὀφείλουσι γὰρ πάντοτε εὐτρεπίζειν τὰ πρὸς τὴν χρείαν τοῦ
ταξειδίου πρὸς τὸ ἔχειν αὐτὰ πάντας καὶ τοὺς ἄρχοντας καὶ
τοὺς κοινούς στρατιώτας, ἕνα ἕκαστον πρὸς τὸ μέτρον καὶ τὴν
δύναμιν αὐτοῦ, καὶ μάλιστα τοὺς ἄρχοντας ἀπὸ τοῦ τουρ-
μάρχου, κατεξαιρέτου δὲ σέ, στρατηγέ, καὶ τὴν προέλευσιν σοῦ.
ἀρμόζει δὲ ἕνα ἕκαστον ἄνδρα ἔχειν ἐξόπλισιν τοιαύτην· λωρία
τέλεια μέχρι τοῦ ἀστραγάλου μετὰ τῶν θηκαρίων αὐτῶν, ἵνα
δὲ ἀνασύρωνται ταῦτα διὰ λωρίων καὶ κρικελίων. ἐχέτωσαν δὲ
καὶ κασίδας σιδηρᾶς σεσαλμιωμένας λαμπρᾶς πάντοτε ἐχούσας
ἄνω εἰς τὰς κορυφὰς τουφία μικρά, ἧγουν διβέλια. ἐχέτωσαν
δὲ ἕκαστος αὐτῶν καὶ τοξάρια πρὸς τὴν οἰκείαν ἰσχύν, οἷα
δύνανται, μᾶλλον δὲ ἀπαλώτερα. τὰ δὲ θηκάρια αὐτῶν ἔστωσαν
πλατέα, ἵνα ὅπου ἀρμόζει, δύνανται χωρεῖν τὰ τοξάρια γεγε-

μισμένα. ἐχέτωσαν δὲ καὶ χόρδας ἐκ περισσοῦ εἰς τὰ θηκάρια αὐτῶν· κούκουρα μετὰ σαγιτῶν καὶ σκεπασμάτων ἐπιτήδεια, χωροῦντα ἀπὸ τριάκοντα ἢ καὶ τεσσαράκοντα σαγιτῶν· βασταζέτωσαν εἰς τὰ ζωνάρια τῶν τοξαρίων ῥινία καὶ σουβλία. κρατεῖτωσαν δὲ καὶ κοντάρια καβαλλαρικὰ ἔχοντα λώρια εἰς τὴν μέσην. μετὰ φλαμούλων δὲ καὶ σπαθία κρεμάμενα [!] εἰς τοὺς ὤμους αὐτῶν, καὶ ἕτερα παραμήτρια κρεμάμενα εἰς τὰς ζώσεις αὐτῶν.

VI. A Taktika, bár compilatio, egy szerzőnek a munkája; Leó császár nem íratta, hanem maga írta.

1. Kétségtől azt fogja ezek után kérdezhetni valaki, vajjon egységes szerkezetű-e a Taktika, melyre nézve kimutattattott, hogy elejétől végéig különböző munkákból fércelték össze? Vagyis összefüggés nélkül való jegyzeteknek egyvelege-e, vagy pedig munka, melyen minden compilatio mellett is egyéni ész tevékenységének, szerkesztésnek és egységes szerkezetre valló törekvésnek meglátszanak a nyomai? S szabad-e a compiler névvel illetni a költő, törvényhozó Leót, s nem inkább feltételezni, hogy azt a vastag munkát csak az ő rendelkezésére, az ő meghagyására fércelték össze annak, a mi?

Hogy az első kérdésre a feleletet megadhassuk, meg kell vizsgálnunk azt, hogy a fejezetek között van-e bizonyos összefüggés, nevezetesen történik-e hivatkozás későbbi mondanókra vagy korábban mondottakra?

2. Már idéztük az Előljáró beszédnek ama pontját, hol ő maga áttekintést nyújt művének tartalma felett. Csakhogy azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy az Előljáró beszédet írhatta ugyan Leó, mindamelllett a munka, amint az eddigiek után ítélni, mégsem nevezhető irodalmi terméknek, mert nyilván kiírt jegyzetek gyűjteménye. Ha tehát nevezett tartalmi áttekintéssel előhozakodunk, úgyszólván mitsem mondunk, valamiképpen mitsem mond az I. fejezet 7. pontjában foglalt az az ígérete, hogy a tengeren való csatázásról később fog szólni, mert ez a kijelentése egészen Aelianusból van kiírva. Van azonban egy jóval nyomósabb hely, s ez a II.

fejezet 48. pontja, hol ezt mondja: »De módodban áll az ebben a könyvben tőlünk külön tárgyalt vezérelvekből kiválogatni azt, a minek nagyobb és elegendő hasznát láthatnád.« Itt tehát hivatkozás történik a XX. fejezet tartalmára. Ugyanígy hivatkozás történik még egyszer a XIV. fejezet utolsó paragrafusában, melyben ezt olvassuk: »s tenni egyebeket is, miket könyvünk itt nem ölel fel, de miket megtalálhatsz a könyv végén egybegyűjtött vezérelvek között.« Nemkülönben a X. fejezet 6. pontjában meg azt olvassuk: »Ütközet idején ezeket, [t. i. nőket, gyermekeket], ha ugyan gyalog-hadak is vannak veled, nyilván azokkal, az amazokhoz osztottakkal együtt hátra kell hagyni, akár honi, akár idegen földön megy végbe a háború. Biztos t. i. helyzetök a táborban, amint azt *A táborítás-ről* szóló fejezetben kimutatni fogjuk.« A XI. fejezet 46. pontjában foglaltakra czéloz itt előre.

3. Jóval többet hivatkozik a kompiláló szerző korábban mondottakra. Így a VII. fejezet 48. §-ban olvassuk: »Először is elkülöníttetnek tehát a gyalogság aciesei, mint azt fenn valahol jeleztük, amennyiben némelyeket közülök baloldalt, másokat a zászlótól, illetőleg a csapatvezetőtől jobbra kell felállítani.« Hivatkozik itt a IV. fejezet 40. pontjában mondottakra. A IX. fejezet 4. pontjában ezt olvassuk: »Ha pedig hadiszemle kedvéért, vagy más valami kényszerítő ok miatt kellene ennek történnie, vagy menten osztályozd a sereget vagy gyakorlatokat végeztess vele, vagy fegyverszolgálatot teljesíttess, ahogyan azt abban a fejezetben *Miképpen kell a katonáknak gyakorolniok magukat* kifejtettük.« Kifejtette ezt a szerző a VII. fejezetben. A XII. fejezet 116. §-ában a IV. fejezetnek 35. és 43. paragrafusaira, 119. §-ában a IV. fejezet 15. pontjára, 125. §-ában a X. fejezetnek 18. pontjában mondottakra hivatkozik. A XIV. fejezet 61. paragrafusában visszaidézi az olvasó emlékezetébe a VII. fejezetet, ugyanezt teszi a 74. paragrafusban, a XVIII. fejezet 3. s 10. pontjában. A XVII. fejezetben két helyen is (a 70. és a 75. §§-ban) említi a *περὶ ὀδοιπορίας* című caputot. A XIV. fejezetnek 94. pontjában a XII. fejezet 74., illet. 103. paragrafusában mondottakra hivatkozik, a XVIII. fejezet 108. paragrafusában a *περὶ ἀδοκίμων ἐφόδων* című

fejezetre. Ugyane fejezet 76. paragrafusára hivatkozik XVIII. 134.-ben, míg XVIII. 156-ban *περὶ τοῦ πολέμου* című fejezetre, vagyis XIV. 9.-re. A XX. fejezet 21. paragrafusában figyelmeztet a XI. 24.-ben mondottakra, az Összefoglalás 70. pontjában végre hivatkozik arra, mit az Előljáró beszéd 5. paragrafusában mondott volt.

Egyszer-kétszer persze *rosszúl* emlékszik; így a XI. fej. 12. pontjában azt állítja, hogy a IX. fejezetben ajánlotta azt, hogy a hadvezér, ha hadi szállásán várja meg az ellenséget, egy vagy két napra való takarmányról gondoskodjék igavonó állatai számára. Ez nyilvánvaló tévedés, mivel ezt a X. fejezet 15. pontjában ajánlotta. Helytelenül idéz, midőn a XVIII. fejezet 69. paragrafusában ezt írja: »Ámde ha az ellenők csatarendbe állók tisztán lovasok, és amazoknak haderejével képesek megmérkőzni, ugyanazon, a *taxisról* írt fejezetünkben meghatározott mód értelmében fogja az illető rendezni őket.« Ilyen című fejezet t. i. Leóban nincsen, de van Urbiciusnál, kinek II. fejezete 2. cikkelyére hivatkozik a Leó által kiírt Urbicius; e II. fejezet 2. cikkelyének szóban forgó helye föllelhető Leó XII. fejezetében (a 26. pont.-ban), csakhogy annak az a címe *Περὶ προπαρασκευῆς πολέμου* és nem *περὶ τάξεως*. Ugyanilyen helytelen idézettel találkozunk (*Περὶ παρατάξεως*) a XVIII. fejezetnek 97. pontjában Hiába, szegény compilerok bizony gyakran így járnak.

4. Tekintetbe jöhetnek a szerkezet megvizsgálásánál a *rokon helyek* is, melyek a Taktikában nagy számmal fordulnak elő. Így, hogy csak *egy* eklatáns bizonyítékot említek, sűrűn figyelmezteti a szerző az olvasót arra, hogy Isten segítségével nélkül csatában, háborúban nem boldogulhatni. V. ö. az Előljáró beszéd 7. pontját (s ugyanezt XII, 1), II. 35, XIV. 26, 28, 117, XVI. 1, XVIII. 131, 133, 157, XX. 82, 97, az Összefoglalás 15. pontjában foglaltakat.

5. Az Összefoglalást — igaz — ú. l. későbbben toldotta munkájához; e mellett nemcsak az szól, hogy az Előljáró beszéd tartalommutatója nem említi, hanem az is, hogy oly erkölcsi elmélkedéseket foglal magában, minőket munkája előbbi fejezeteiben nem igen hangoztatott. Stilusa is merőben

különbözik az előző fejezetek stilusától, mit példákkal illusztrálni természetesen itt nem lehet.

6. A Taktika tehát kétségtávolan *egy* szerzőnek a műve: de már most vannak,¹⁾ kik azt hiszik, hogy Leó császár valakivel iratta e munkát. Ezt azonban sokkal nehezebben bizonyíthatnók be, mint az ellenkezőjét, mint azt t. i., hogy ő maga írta. Mindig eltekintve az Előljáró beszédtől, melynek úgyszólván minden sora bizonyít a császári író szerzősége mellett, a műben mindenütt sűrűn találunk subjektív nézetnyilvánításokat, mint a fejezetek elején és végén, számtalanszor a *ὡς μοι εἴρηται*-t, ily helyeket, mint *δοκῆ δέ μοι* (II, 13. VII, 19), *διόπερ καὶ ἀγαθὸν ἐγὼ κρίνω στρατηγόν* (VII, 2), *ἐν δὲ μόνον νομίζω προτέρημα ἔχειν* (XII, 13), *ὅπερ τῆς ἀνωθεν τοῦ Θεοῦ ῥοπῆς καὶ εὐμενείας δῶρον ἐγὼ καλῶ καὶ ἐπίσταμαι* (XIV, 111), *συστρατιώτην, οὕτω γὰρ ἐγὼ καλῶ τὸν ἀριστεύειν μέλλοντα ὑπὲρ τε τῆς ἡμῶν βασιλείας* (IV, 1) *καὶ ὅτι ὃ λέγω, ἀληθές ἐστι, μαρτυρήσει* (XVII, 88), *ὡς τῆ ἐκείνων ἐπιμίξαι οἶμαι* (XVIII, 88). A *ἡμῖν, ἡμεῖς, ἡμέτερος* s az előforduló pluralis maiestaticus természetesen egyik elmélet mellett sem bizonyít, de bizonyítanak a császári szerzőség mellett azok a helyek, melyekben a császárság intézményére figyelemzeti a szerző a hadvezért, tehát: *τὸν Θεὸν φοβεῖσθαι καὶ ἀγαπᾶν καὶ μετ' ἐκείνον Ἡμᾶς* (II, 35), *φέρε τοῦτον οἰοῦναι κατ' ὀφθαλμοῦς τῆς ἡμετέρας παραστησάμενοι βασιλείας* (II, 34), *καὶ ἐπαγγελίας ταῖς ἀπὸ τῆς βασιλείας ἡμῶν τοῖς ἀριστεύουσιν ἀποκειμένας* (XIV, 117, v. ö. ezzel XVIII, 19-et), *τῆς γὰρ βασιλείας ἡμῶν τὸ εὐμενές καὶ χρηστὸν καὶ εἰρημικὸν ἀγαπώσης πρὸς τοὺς ἐπὶ κούους* (XV, 41), *στρατηγὸς γὰρ προχειρίζεται παρὰ τῆς ἡμετέρας βασιλείας* (XX, 210), *ἐπιμελοῦ μετὰ τοὺς θείους τῆς πίστεως νόμους καὶ τοὺς βασιλικούς διαφυλάττεσθαι ἀπαραβάτους* (Összefogl. 13).

7. Tételeinket, melyek a *Zachariae v. Lingenthal*-féle elméletet halomra döntik, bebizonyítottaknak látván, még csak ki kell terjeszkednünk részletes argumentumainak czáfolatára

¹⁾ L. a 38. lapon olv. 2. jegyzetünket. *Krumbacher* id. műve 150. lapján ezt írja: »Sie ist nicht von Leo selbst verfasst, entstand aber auf seine Anregung.«

is. Most már senkisé is megütközni azon, hogy a szelidebb lelkű IV. Leó császár írta e munkát, látván, hogy e munka nem önálló irodalmi termék. Nem fogunk megütközni azon, hogy a Taktika VIII. fejezetében nem történik hivatkozás a Leó által kiadott Procheiron-ra és Basilikákra, mert ezekre sehol sem hivatkozott (pedig XX, 221, az Összef. 69. pontjában éppen úgy várnök), hiszen a *ὡσπερ οὖν ἄλλον τινὰ πρόχειρον νόμον* is csak a rossz szövegekben van meg így pusztán, a jobb szövegekben a kitétel így hangzik: *ὡσπερ οὖν ἄλλον τινὰ πρόχειρον, ὡς εἴρηται, στρατηγικὸν — τὴν παροῦσαν πραγματείαν ὑπαγορεύοντες — νόμον* s vonatkozik az előbb mondott *ταῦτα ἡμῖν κατὰ τὸ δυνατὸν συντόμως τε καὶ ἀπλῆν τὴν ὀφέλειαν ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἔχοντα προχείρου τάξιν νόμον παραδιδόμεν-re*. A *Leges Militares* czíme végre: *ἐκ τῶν Ρούφου τακτικῶν καὶ τῶν βασιλικῶν*.

FÜGGELÉK.

A Taktika kéziratai, kiadásai és fordításai.

Monographiánk nem volna teljes, ha itt röviden be nem számolnánk a Taktika kéziratairól, kiadásairól és fordításairól.

1. A Taktika legkitünőbb kézirata a firenzei *Mediceo-Laurentianus* plut. LV, cod. 4, egy vegyestartalmú hártakézirat a X. század végéről; tartalmazza Leót a 283^a—404^b, s 406. leveleken (Böven leírja a kéziratot *K. K. Müller* Ein griech. Fragment über Kriegswesen cz. már id. értekezésében, a 106—108. l-on).

2. Ennek testvérkézirata a *Vindobonensis phil. gr. 275*, szintén a X. század végéről való hártakézirat, mely csak Leó Taktikáját tartalmazza, de csonkán. (V. ö. *D. de Nessel*: Catalogus sive recensio specialis omnium codicum mss. Graecorum etc. bibl. Caes. Vindobonensis. Vindobonae et Norimbergae 1690. Pars IV. 140. l.) Bécsben.

3. *Ambrosianus B 119 sup.*, vegyestartalmú XII. évszázbeli hártakézirat, mely Leót a 189^a—344^b leveleken tartalmazza teljesen (L. *K. K. Müller* Eine griech. Schrift über Seekrieg cz. id. ért. 18—23. l.). Milanóban.

4. *Escorialensis Y III 11*, vegyestartalmú XI. évszázbeli hártakézirat, mely Leó Taktikája első 18 fejezetét (126. pontjáig) tartalmazza a 160^b—279^a leveleken Nicephorus Phocas császárnak *περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου* nevezetű munkájával együtt. (Bővebb leírását l. *Vári*: Bölcs Leó Taktikájának az Escorialban levő kéziratai. Hadtört. Közlem. 1894. 413—423. l.) El Escorialban.

5. *Vaticanus gr. 1164*, vegyestartalmú XI. évszázbeli hártya-kézirat, mely a 190^a—234^a lev.-en Leó Taktikájából tartalmazza az V. (ab 7. §.) —IX (1—66. §.-ig), XIV (78.-tól) —XVIII (1—126.) fejezeteket. (L. *Wescher*: *Poliorecétique des Grecs*, a XXIV—XXVI. lapokon). Rómában.

6. *Barberinianus II 97*, vegyestartalmú XI. évszázbeli hártya-kódex, tartalmazza a 131^b—214^b leveleken a Taktikából az Előjáró beszédet, az I—XVIII (1—126. §.) fejezeteket, a 106^b—114^a leveleken a XX. fejezet 187—221. §§.-ait s az Összefoglalást. Rómában.

Ezek a Taktika régi kéziratai. A fiatalabbak:

7. *Escorialensis Φ I 3*, a XVI. évszázdból való papirkézirat.

8. *Escorialensis Φ II 8*, a XVI. évszázdból való papirkézirat.

9. *Escorialensis Φ II 10*, a XVI. évszázdból való papirkézirat.

10. *Escorialensis Ω I 11*, a XVI. évszázdból való papirkézirat.

11. *Escorialensis Ω IV 21*, a XVI. évszázdból való papirkézirat.

12. *Escorialensis Ψ IV 5*, a XVI. évszázdból való papirkézirat.

Ezeknek bővebb leírását l. *Vári*-nál id. ért.-ében a Hadtörténelmi Közlemények 1894. évfolyamában.

13. *Ambrosianus C 262 inf.*, vegyestartalmú XVI. évszázbeli papirkézirat, a 150^a—282^b leveleken a teljes Leót tartalmazza. (L. *Förster R.* id. ért. 460. lapját.) Milánóban.

14. *Ambrosianus I 15 inf.*, XV. évszázbeli teljes Leókézirat, mely a Taktikát a 2—205^b leveleken tartalmazza. Milánóban.

15. *Ambrosianus Y 60 sup.* csak a Taktikát (a 3^a—292^b leveleken) tartalmazó XV. évszázbeli papirkódex. A fejezetek sorrendje: Prooemium, I, II, IV, III, V—IX, X+XI, XIV—XVI, XX, XIX. Milánóban.

16. *Palatinus gr. 406*, 160 levélen a Taktikát tartalmazó XVI. évszázbeli papirkódex, melyet Meursius használt fel. A fejezetek sorrendje: Prooem., I, II, IV, III, V—X+XI, XIV—XVI, XIX. (L. *H. Stevenson*: *Codd. mss. Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae etc.* Róma 1885. 264. s k. l.) Rómában.

17. *Palatinus gr. 415*, a XV. évszáz végén írt papirkézirat, mely a 66. levélen tartalmazza a XX. fej. 196—199. §§.-ait. (L. *Stevenson* 269. s k. l.) Rómában.

18. *Urbinas gr. 79* a XVI. évszázban írt vegyestartalmú papirkézirat, a 80^a—181^b leveleken tartalmazza a Taktikát a

XVIII. fej. 126. pontjáig, s 299^b—311^a leveleken a XX. fej. 187—221. pontjait s az Összefoglalást. (L. *Cos. Stornajolo*: Codd. Urbinates Graeci Bibl. Vaticanae. Róma 1895. 108—111. l.) Rómában.

19. *Vaticanus gr. 219*, a XV. évszáz végén, vagy a következő elején írt vegyestartalmú papírkódex, a 216^b—343^a leveleken a Taktikát a XVIII. fej. 126. pontjáig, 177^b—190^a leveleken a XX. fej. 187—221. pontjait s az Összefoglalást tartalmazza. (L. *Wescher*: *Poliorecétique* XXXIII. l.) Rómában.

20. *Vaticanus gr. 220*, a XVI. évszázban írt vegyestartalmú papírkódex, a 246^a—320^b leveleken a Prooemiumot, az I—IX. 66 és XIV(78—)—XVIII (126.) fejezeteket tartalmazza. Rómában.

21. *Borbonicus III C 18*, a XV. évszázban írt vegyestartalmú papírkódex, a 202^a—332^b leveleken a Taktikát a XVIII. fej. 126. pontjáig tartalmazza, míg 162^b-től kezdve 175^a-ig (?) a XX. fej. 187—221. pontjait s az Összefoglalást. (L. *Cyrilli Catal. Bibl. Borbonicae codicum Graecorum*, Neapoli 1826. 1832. sub numero 276.). Nápolyban.

22. *Borbonicus III C 23*, a XV. évszázban írt vegyestartalmú papírkézirat, az 1—128^b leveleken a Taktikát tartalmazza a XVIII. fej. 126. pontjáig, a 197^b—210^a-ig (?) a XX. fej. 187—221. §§-ait s az Összefoglalást. (L. *Cyrilli* id. m-t 281. sz. a.). Nápolyban.

23. *Borbonicus III C 24*, a XV. évszázban írt Leó-kódex. 1—37^a. papirlevelein a Taktikát a VII. fejezet végéig tartalmazza. (L. *Cyrilli*-t a 282. sz. a.). Nápolyban.

24. *Borbonicus III C 25*, a XV. évszázban (nem a XI.-ben) írt Leó-kézirat, mely 1—204. papirlevelein a Taktikát tartalmazza a VI. fejezettől kezdve végig. (L. *Cyrilli*-t a 283. sz. a.). Nápolyban.

25. *Parisinus Regius gr. 2445*, a XVI. évszázban írt vegyestartalmú papírkódex, tartalmazza a 241^a—303^a leveleken a Taktika V. (7.-től) —IX (66-ig) és XIV. (77-től) —XVIII. (126-ig terjedő) fejezeteit. Párisban.

26. *Parisinus Reg. gr. 2524*, a XIV. évszázban írt vegyestartalmú papírkézirat, mely a 38^a—41^a leveleken a Taktika IV. fejezete 6—33. §§-ait tartalmazza s még egyes excerptumokat. Párisban.

27. *Parisinus Reg. gr. 2540*, a XVI. évszázban írt vegyes-tartalmú papirkézirat, az 53^b—60^b leveleken ugyanazt tartalmazza, mit a 26. számú Leó-kódex. Párisban.

28. *Parisinus Reg. gr. 3111*, a XVII. v. XVIII. évszázban írt vegyestartalmú papirkézirat, a 29^a—34^a leveleken a Meursius kiadásának milánói kéziratokból másolt supplementumait tartalmazza. Párisban.

29. *Parisinus Suppl. gr. 41*, a XVI. évszázban írt papirkézirat, mely 121 levelén tartalmazza a VI—X (10. §.), XI (1—44), XIV, XV, XVII— végig terjedő fejezeteket. Párisban.

30. *Parisinus Suppl. gr. 46*, a XVI. évszázban írt papirkódex, 131 levelén ugyanazt tartalmazza, mit a 29. számú Leó-kódex. Párisban.

31. *Vossianus gr. 3*, a XIV. évszáz elején írt vegyestartalmú papirkódex, a 208^a—214^b leveleken Leó Taktikájának prooemiumát, az I. fejezetet és a II. fejezet 1—28. pontjait tartalmazza. Leydában.

32. *Monacensis CXCv gr.*, a XVI. évszázban írt vegyes-tartalmú papirkézirat, a 207^a—369^b leveleken a Prooemiumot, az I—X (10), XI (1—44), XIV— végig terjedő fejezeteket tartalmazza, a vége felé újra a VI—XI, XIV. és XV. fej.-et. Münchenben.

33. *Monacensis CLXXX gr.*, a XVI. évszázban írt vegyes-tartalmú papirkódex; tartalmazza a 156^b levéltől végig a Taktikát, de csonkán a XIV. fejezetig bezárólag. Münchenben.

34. *Monacensis CXXVII gr.*, a XVI. évszázban írt vegyes-tartalmú papirkódex; tartalmazza a 221^a levéltől végig a Taktikát, úgy mint a 33. számú Leó-kódex. Münchenben.

35. *Monacensis CCXLIV gr.*, a XV. évszázban írt vegyes-tartalmú papirkézirat; a 36^a—38^b leveleken azt tartalmazza a Taktikából, mit a 26. számú Leó-kódex. Münchenben.

36. *Basileensis A. N. II. 14*, XVI. évszázbeli vegyestartalmú papirkézirat; a 165^b—304^a leveleken tartalmazza a Taktikát a XVIII. fej. 126. pontjáig. A 132^b—142^a leveleken a XX. fej. 187. §.-ától az Összefoglalás végéig. (L. *Graux* id. cikkét az *Annuaire de l'assoc.* 1875. évf.-ban.) Baselben.

37. *Vindobonensis med. gr. 29*, a XVI. évszázban írt vegyes-tartalmú papirkódex, tartalmazza a XX. fejezetnek 1., 2., 39—

50., 52—55., 57—59., 61—64., 66—68., 70—77., 79., 80., 82—87., 89., 91., 92., 94., 95., 97., 99., 101., 103., 105., 106., 108., 109., 111., 112., 115., 117., 118., 120—122., 124., 126—130., 132—136., 138., 140., 142., 143., 145., 147., 148., 150., 151., 155—160., 163., 165—167., 169—175., 177., 179., 181—183., 185—187., 189—191., 192—194., 196—204., 210., 215., 217., 218., 220. és 221. §-ait (ed. Meursius) s a 152^a levéltől kezdve a XIX. fejezetet. Bécsben.

Ezeket a kéziratokat magam vizsgáltam át. De vannak még a

38. *Taurinensis* LX. III. 3., a XVI. évszázban írt vegyes-tartalmú papirkódex, mely a 196^a levéltől végig a Taktika XIX. fejezetét tartalmazza (l. *Pasinus*: Codd. mss. biblioth. Reg. Taurinensis Athenaei, Turin 1749, 159. s k. l.). Turinban.

39. *Taurinensis* CCLXXV. I. 29, XVI. évszázbeli vegyes-tartalmu papirkódex, tartalmazza a XX. fej. 196—199. §§-ait a 111. és 112. leveleken (l. *Pasinus* 379. s k. l.). Turinban.

40. *Gudianus* Wolffenbüttelben ugyanezt tartalmazza *Fabricius* Biblioth. Graeca VI. köt. 378. l.-n közöltt állítása szerint.

41. *Londinensis* 15242, XVI. évszázbeli miscellaneus mindjárt az elején a Taktikát tartalmazza (l. *Catalogue of Additions to the mss. in the British Museum in the years 1841—1845.*)

42. *Dorvillianus* X, 1, 4, 14, a Taktika XVII. fejezetét tartalmazó papirkódex. (L. Codd. mss. olim Dorvilliani, qui in biblioth. Bodleiana adservantur. Oxonii 1806. 24. l.) Oxfordban.

43. *Oxoniensis bibl. coll. Mariae Magdalенаe* XIV, vegyes-tartalmú XV. évszázbeli papirkézirat, mely a 177^b levéltől kezdve tartalmazza a Taktikát a XVIII. fej. 126. pontjáig valószínűleg, — és kétségkívül 143^b—154^a-ig a XX. fej. 187—221. §§-ait s az Összefoglalást. (L. *O. Coxe*: Catalogus codicum mss., qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur. Pars. II. Oxonii 1852. 6. s k. l.) Oxfordban.

44. *Vindobonensis philol. gr.* 24, vegyestartalmú XV/XVI. évszázbeli folioalakú papirkézirat, a 173^a—275^b leveleken tartalmazza Leó Taktikáját.

45. *Vindobonensis philol. gr.* 120. A Takt. elejéből a 40^a—47^b leveleken töredék. Bécsben.

46. *Vindobonensis philol. gr. 340.* Tart.-a a Takt. XVII. (2.-től) és XVIII. fejezeteit. Bécsben.

47. *Bernensis 674,* XVI. évszázbeli papírkódex, tartalmazza 391 levélen csak a Taktikát. (L. *Omont*: Catalogue des mss. grecs des bibliothèques de Suisse, a Centralblatt für Bibliothekswesen 1886. évf.-ból való különleny. 43. lapját.) Bernben.

48. *Bruxellensis 14774,* XVI. évszázbeli papírkódex, tartalmazza 28 levélen a Taktika XVII. és XVIII. fejezete 1—115. pontjait. (L. *Omont*: Cat. des mss. grecs de la bibliothèque royale de Bruxelles et des autres bibliothèques publiques de Belgique. Extrait de la Revue de l'instruction publique en Belgique. Gand, 1885. az 50. sz. a.) Brüsszelben.

49. *Vossianus ant. sign. 35.* Papírkézirat. »*Leonis Imperatoris tactica divisa per varia capita diversi generis; ut et νεωτερισμός.*« (Catal. Bibl. Publ. Univers. Lugduno-Batavae, 1716. 393. l.) Leydában.

50. Egy *drezdai* kézirat a XVI. évszázból, csak a Taktikát tartalmazza.

Ezek Bölcs Leó Taktikájának eddig ismert kéziratai. Első kiadása a Meursiusé, melynek teljes bibliographiai leírását az Akadémiai Értesítő 1894. évf.-a 577—583. lapjain megjelent Jelentésem (Leo Sapiens taktikus munkájának kéziratairól) 578. s k. lapján adtam. Ujból lenyomták az editio princepsét egy évvel később 1613. Leydában Sixtus Arcerius Aelianusával együtt. A firenzei kódex olvasásai alapján javított alakban közölte *Joa. Lami* a Joannis Meursii Opera VI. kötete 535—920. lapjain, Florentiae 1745. Ezt a szöveget kissé javított alakban lenyomatta *Migne* Patrologiae cursus completus-a Series Graeca posteriorja 107. kötete (Parisii 1863) 670—1094. lapjain. A XVIII. fejezetét végre *magam* adtam ki kritikai apparatussal, bevezetéssel, fordítással és jegyzetek kíséretében »a Magyar Honfoglalás kút-fői« közt (Budapest, sajtó alatt) az 1—89. lapokon, 4°-en.

Latin fordítása megjelent Baselben 1554-ben *John Cheke* (J. Checus) tollából; egy azóta — ú. l. — elkallódott jó angol kézirat után készült. Olaszra fordították *Philippus Pigafetta* (Venezze 1541; Leyda 1586; 1602) és *Andrea* (Nápoly 1612. ily címmel: Degli ordini e governo della guerra con la vita del

imperatore Leone); francziára *Joly de Maizeroy* (Institutions militaires de l'Empereur Léon le Philosophe stb. Paris 1771.); németre az eredetinek teljes meghamisításával, a tudománynak szándékos és nem eléggé szigorúan megróható félrevezetésével *J. W. von Bourscheidt* (Bécs 1771—1781. 5 kötetben). Magyarra csak egyes részeket fordítottak eddig, *Vári-Bárczay* a Prooemiumot és az első két fejezetet jegyzetekkel (Hadtört. Közlem. 1896. 23—52. l.), *Vári* a XVIII. fej.-et (l. fenn), abból a turkokról szóló följegyzéseket *Szabó Károly* az Uj Magyar Múzeum 1851—52. I. évfolyamában (= Kisebb tört.-i munkái, I. köt.-ben, Budapest 1878) és *Hazay Samu* »A X. sz.-beli magyar hadügyről« czímen a Hadtört. Közlem. 1888. (I.) évf.-ában.

TARTALOMMUTATÓ.

Bevezetés	(541.)	3. l.
I. Bölcs Leó élete, irodalmi működése	(542.)	4. l.
1. Születése, ifjúsága	(542.)	4. l.
2. Belügyi politikája	(544.)	6. l.
3. Külügyi politikája	(548.)	10. l.
4. Irodalmi működése	(551.)	13. l.
II. A hadi Taktikáról szóló munka s annak tartalma (553.)	(553.)	15. l.
1. A munka terjedelme	(553.)	15. l.
2. Az Előjáró beszéd tartalma	(553.)	15. l.
3. Az I. fejezet »	(555.)	17. l.
4. A II. » »	(555.)	17. l.
5. A III. » »	(556.)	18. l.
6. A IV. » »	(556.)	18. l.
7. Az V. » »	(558.)	20. l.
8. A VI. » »	(558.)	20. l.
9. A VII. » »	(559.)	21. l.
10. A VIII. » »	(560.)	22. l.
11. A IX. » »	(560.)	22. l.
12. A X. » »	(561.)	23. l.
13. A XI. » »	(562.)	24. l.
14. A XII. » »	(562.)	24. l.
15. A XIII., XIV., és XVI. fej.-ek tartalma	(564.)	26. l.
16. A XV. fejezet tartalma	(565.)	27. l.
17. A XVII. » »	(566.)	28. l.
18—19. A XVIII. s XIX. fej. tartalma	(567.)	29. l.
20—21. A XX. fej. ill. az Összefoglalás tartalma	(569.)	31. l.
22. A munka címének kérdése	(570.)	32. l.
III. Valóban Bölcs Leó-e szerzője ennek a Taktikának (571.)	(571.)	33. l.
1. <i>Eduard Zachariae v. Lingenthal</i> tagadja	(571.)	33. l.
2. Érvelése	(571.)	33. l.
3. <i>Karl Schenk</i> ez érvelést magáévá teszi	(572.)	34. l.
4. Egyenesen bizonyító érvek fölhozatala Leó szerzősége mellett	(573.)	35. l.
5. Indirecte bizonyító érvek fölhozatala	(576.)	38. l.

IV. A görög taktika-irodalom vázlatos története	(577.)	39. l.
1. A régi görögök taktika-irodalma	(577.)	39. l.
2. A bizáncziak taktika-irodalma Leó előtt	(582.)	44. l.
3. Bölcs Leó kivonatos munkácskái; a Taktika keletkezési ideje	(585.)	47. l.
4. A bizáncziak taktika-irodalma Leó után	(587.)	49. l.
V. A Taktika viszonya forrásaihoz	(592.)	54. l.
1. Miért vitatandó e kérdés?	(592.)	54. l.
2. Leó császár saját bevallása szerint compilált ...	(593.)	55. l.
3. A XIX. fejj., s a XVIII.-nak 109—142. §§.-i had- vezéri jelentések alapján íródtak	(594.)	56. l.
4. Leó viszonya Onesanderhez	(594.)	56. l.
5. Leó » Aelianushoz és Arrianushoz	(597.)	60. l.
6. Leó » Urbicius (= Mauricius)-hoz	(601.)	63. l.
7. Leó » egyéb írókhoz	(604.)	66. l.
8. Leó, Urbicius és Constantinus Taktikái nem mennek vissza közös forrásra	(607.)	69. l.
VI. A Taktika, bár compilatio, egy szerzőnek a mun- kája; Leó császár nem íratta, hanem maga írta.	(609.)	71. l.
1. Jegyzetek egyvelege-e a mű, vagy egységes szerkezetű	(609.)	71. l.
2. Hivatkozások későbbben mondandókra	(609.)	71. l.
3. » korábban mondottakra; helytelen idézetek	(610.)	72. l.
4. Rokon helyek	(611.)	73. l.
5. Az Összefoglalás későbbi toldománya	(611.)	73. l.
6. Leó császár maga írta a munkát	(612.)	74. l.
7. Zachariae v. Lingenthal egyéb érveinek czáfolása	(612.)	74. l.
Függelék. A Taktika kéziratai, kiadásai és fordításai ...	(614.)	76. l.

